

Ἡ ἐπαναφορὰ τῶν κεκοιμημένων στὴν εἰκονικὴ – ψηφιακὴ ζωὴ ὡς «ψυχοσωματικὴ Ἀνάσταση»

Βικτωρίας Παντερῆ*

Α. Ὁ φόβος τοῦ θανάτου

Ὁ σύγχρονος –ἢ ἀλλιῶς μετανεωτερικός¹– πολιτισμὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόκριψη καὶ «τὴ λήθη τοῦ θανάτου»². Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν φόβο γιὰ τὸν θάνατο, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸν φόβο γιὰ τὸ ἄγνωστο καὶ τὴν ἀπώλεια³. Ἀποκαλύπτει δὲ τὴν ἀπουσία σχέσης, συνάντησης

* Ἡ Βικτωρία Παντερῆ εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Ἡ μετανεωτερικότητα «χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ μία μεταβιομηχανικὴ οἰκονομία ὀργανωμένη γύρω ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες, δηλαδὴ τὸν χρηματοοικονομικὸ τομέα, τὸν τουρισμό, τὴν κουλτούρα καὶ τὴν κατανάλωση πολιτισμικῶν προϊόντων, τὶς τεχνολογίες πληροφορικῆς καὶ οἰκονομίας» (P. Smith, *Πολιτισμικὴ θεωρία – Μιὰ εἰσαγωγή*, ἐπιμ. Ν. Μπουμπάρης, μετάφρ. Ἀθ. Κατσικερός, ἐκδ. Κριτική, Ἀθήνα 2006, σ. 331). Ἡ μεταμοντέρνα κοινωνικὴ φιλοσοφία «ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου» (Smith, *Πολιτισμικὴ θεωρία*, ὁ.π., σ. 371). Ἐντονη εἶναι ἡ συνεχὴς ἀμφισβήτηση καὶ ἡ ἀπόρριψη τῆς παράδοσης (Ἄ. Γκίντενς, *Ὁ κόσμος τῶν ραγδαίων ἀλλαγῶν. Πῶς ἐπιδρᾷ ἡ παγκοσμιοποίηση στὴ ζωὴ μας*, μετάφρ. Κ. Γεώργας, ἐκδ. Μεταίχμιος, Ἀθήνα 2002, σ. 90), ἡ ἄρνηση τῆς ὑπερβατικότητας, «ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ» (I. Craib, *Σύγχρονη κοινωνικὴ θεωρία. Ἀπὸ τὸν Πάρσονς στὸν Χάμπερμας*, ἐπιμ. Π. Λέκκας, μετάφρ. Μαριάννα Τζιαντζῆ καὶ Π. Λέκκας, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2000, σσ. 373, 386-387). Σὲ ἕναν κόσμον ποὺ ἐπικρατοῦν τὸ ἐπιφανειακόν, τὸ φαινομενικόν, τὸ χαοτικόν, δὲν εἶναι ἀποδεκτὴ μία «μετα-αφήγηση» καὶ ἡ ἐγγύηση τῆς ὀρθότητος ποὺ προσφέρει (ὁ.π., σ. 381).

2. Χρ. Σταμούλης, *Ἔρως καὶ θάνατος. Δοκιμὴ γιὰ ἕναν πολιτισμὸ τῆς σάρκωσης*, ἐκδ. Ἄρμός, Ἀθήνα 2019, σσ. 203-204, 209, Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸν «θάνατο τοῦ θανάτου» (ὁ.π., σ. 205)· Debra J. Bassett, “Who Wants to Live Forever? Living, Dying and Grieving in Our Digital Society”, *SocSci* 4, 4 (2015), σσ. 1127-1139, ἐδῶ 1130· <https://www.mdpi.com/2076-0760/4/4/1127> [25.6.2023].

3. C. Maciel, V. C. Pereira, “Social Network Users’ Religiosity and the Design of Post Mor-

τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ὑπερβατικό, ἀφοῦ ὁ θάνατος λειτουργεῖ καὶ ὡς πρόκληση⁴, ὡς ἔνταση ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀναμέτρηση⁵ μὲ τὴν ἐσωτερικότητά του καὶ τὴν ἀνοδική του πορεία πρὸς τὸ ἄπειρο⁶ ἢ τὴν πτώση του στὸ μηδέν⁷. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁτιδήποτε συνδέεται μὲ τὸν θάνατο εἶναι ἀνεπιθύμητο καὶ τοποθετεῖται μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζώντων⁸. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ «βαθεῖα ἀποστροφή», παρατηρεῖται συνάμα καὶ «ἐμμονὴ μὲ τὸν θάνατο»⁹ μὲ ἀποτέλεσμα ὁ κόσμος νὰ μεταλλάσσεται σὲ ἓνα «κοσμικὸ κοιμητήριον»¹⁰.

Ἀσφαλῶς, ὁ θάνατος προκαλεῖ πόνο¹¹:

tem Aspects”, στό: Paula Kotzé, Gitte Marsden, G. Lindgaard, J. Wesson, M. Winckler (eds.), *Human-Computer Interaction – INTERACT 2013, Lecture Notes in Computer Science*, vol. 81, 19 (2013), Springer, Berlin, σσ. 640-657, ἐδῶ σ. 654, (PDF) Social Network Users’ Religiosity and the Design of Post Mortem Aspects (researchgate.net) [16.8.2023]

4. Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας καὶ Λαυρεωτικῆς, *Ἀνθρώπος μεθόριος*, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2007, σσ. 34-35, 41.

5. Βλ. σχετικὰ, Π. Δόικος, *Ὁ «θάνατος τοῦ Θεοῦ» καὶ ὁ μεταφυσικὸς ἄνθρωπος*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήναι 2008, σσ. 109-111.

6. Π. Δόικος, *Principia Formarum, Ὄντολογία τῆς Στοχαστικῆς Φαντασίας*, ἐκδ. Ρώμη, τρίτη ἔκδ. διευρυμένη, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 17.

7. *Μηδενισμὸς* θεωρεῖται ἡ ἄρνηση κάθε ἀξίας (Χρ. Ἀνδρουτσος, *Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας*, ἐκδ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1984, λήμμα: «μηδενισμός», σ. 240). Γράφει ὁ Κωσταντῖνος Παπαπέτρου: «Μηδενισμὸς εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς ἀπαξιώσεως τῶν ἀξιών» (Κ. Παπαπέτρου, *Ὁ μηδενισμός, ἡ γένεσις καὶ ἡ ὑπέρβασίς του*, ἰδιωτ. ἔκδ., Ἀθήναι 1973, σ. 21) καὶ ἀποτελεῖ προϊόν «τοῦ ἀτομισμοῦ, τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ» (ἴδ., σ. 26).

8. Σταμούλης, *Ἐρως καὶ θάνατος*, ἴδ., σσ. 205-206, 208.

9. Β. Γκουριάν, *Μπροστὰ στὸ τέλος. Ἡ εὐθανασία, τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ τὸ «σύνδρομο τοῦ θανάτου»*, μετάφρ. Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου, ἐπιμ. ἐκδ. Β. Ἀργυριάδης, πρόλογος π. Βασίλειος Καλιακμάνης, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2017, σσ. 70-71.

10. π. Ἀλεξάνδρος Σμέμαν, *Ἐσχάτος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος*, ἐπιμ.-μετάφρ. Β. Ἀργυριάδης, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2004, σ. 40. Γιὰ τὸν ὅρο *κοιμητήριον* βλ. π. Δημήτριος Τζέρπος, *Τὸ τελευταῖο μυστήριον, ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία καὶ ἡ καύση τῶν νεκρῶν*, ἐκδ. Οὐρανός, Ἀθήνα 2016 (α’ ἀνατύπ.), σ. 85.

11. Μετὰ τὴ νίκη τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ θανάτου ὁ θάνατος ἐξακολουθεῖ νὰ πλήττει τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἡ δύναμή του εἶναι προσωρινή. Γράφει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἀνδρέας Θεοδώρου: «[...] ὁ θάνατος λαμβάνει στὴν περιοχὴ τῆς πίστεως νέο περιεχόμενο καὶ νέους προσανατολισμούς. Χωρὶς βέβαια νὰ χάσει τὴ φυσικὴ του τραγικότητα ὡς φαινόμενο ἄδοξο καὶ θλιβερὸ ποὺ πλήττει κάθε ἀνθρώπινη σάρκα καὶ προκαλεῖ ὀδύνη καὶ δάκρυα [...] ἀναδύεται ὁλότελα μετασχηματισμένος σὲ κάτι ὁλότελα καινούργιο, ἀναδομημένος καὶ ἐξυπηρετικὸς τῆς ἠθικῆς τελειώσεως καὶ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου». (Α. Θεοδώρου, *Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, Ἀλληλούϊα*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας

Στὴ Γεθσημανὴ ὁ Κύριος προσεύχεται γεμᾶτος ἀγωνία μπροστὰ στὴν ἐπικείμενη θυσία Του¹² καὶ ζητᾷ τὴ συμπαράσταση τῶν μαθητῶν Του¹³, ἐνῶ πάνω στὸν Σταυρὸ στρέφεται στὸν Πατέρα¹⁴. Στὴ Βηθανία μετὰ ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ Λαζάρου παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη δακρυσμένος μπροστὰ στὸ μνήμα τοῦ φίλου Του¹⁵ γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἢ προσταγὴ πρὸς τὸν Λάζαρο καὶ ἡ ἀνάσταση αὐτοῦ¹⁶.

Ὁ τετραήμερος Λάζαρος ἀναστήθηκε¹⁷, δὲν ἀναφέρεται ὅμως στὴν Καινὴ Διαθήκῃ ἢ μετέπειτα ζωὴ του, οὔτε ἂν μίλησε γιὰ τὴν κάθοδό του στὸν Ἄδη καὶ τὴν ἐπιστροφή του στὴ ζωὴ¹⁸. Ἀκόμη καὶ ἡ λαϊκὴ παράδοση στὰ «Κάλαντα τοῦ Λαζάρου»¹⁹, στὴν ἐρώτηση τί εἶδε στὸν Ἄδη ποὺ πῆγε, παρουσιάζει τὸν ἀναστημένο Ἅγιο νὰ ἀπαντᾷ σύντομα καὶ ἀπρόθυμα γιὰ τὴ φρίκη («τὸ φαρμάκι») τοῦ κάτω κόσμου: «Εἰς τὸν Ἄδη ὅπου πῆγα ὅλα τὰ κακὰ τὰ εἶδα. / Εἶδα φόβους, εἶδα τρόμους, εἶδα βάσανα καὶ πόνους, / εἶδα κούραση μεγάλη καὶ σκοτούρα στὸ κεφάλι [...], ἐνῶ ἀρνεῖται νὰ πεῖ περισσότερα: «[...] καὶ μὴ μὲ ρωτᾶτε πλέον»²⁰.

τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα ²2002, σ. 29).

12. *Ματθ.* 26, 39.

13. *Ματθ.* 26, 38.

14. *Ματθ.* 27, 46. Πρβλ. Ο. Cullmann, *Ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἢ Ἀνάσταση ἐκ τῶν νεκρῶν; Ἡ μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, μετάφρ. Ἀρχιμ. Ἀ. Π. Κουμάντος, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1994, σ. 30.

15. *Ἰωάν.* 11, 1-44.

16. Ὁ Χριστὸς δακρύζει, μία χαρακτηριστικὴ ἔκφραση πόνου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως (ἀδιάβλητα πάθη), ἀλλὰ καὶ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὶς θρησκείες, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν θάνατο σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Σμέμαν (π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν, *Ἐσχάτος ἐχθρός*, ὁ.π., σσ. 37-38· βλ. καὶ Ἱερομόναχος Γρηγόριος, *Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία καὶ τὰ ἱερὰ μνημόσυνα*, Ἱερὸν Κελλίον Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Ἅγιον Ὄρος, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2019, σ. 137). Σχετικὰ μὲ τὶς προσταγὰς τοῦ Ἰησοῦ γιὰ τὴν ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου βλ. Μ. Γκουτζιούδης, «Βιβλικὲς καὶ Ἐξω-βιβλικὲς Μαρτυρίες γιὰ τὸν Λάζαρο», *Σύνθεσις* 9, 2 (2020), σσ. 35-39, ἐδῶ σ. 29, <https://ejournals.lib.auth.gr/synthesis/article/view/9385/8826> [27.8.2023].

17. *Ἰωάν.* 11, 1-44.

18. Μ. Γκουτζιούδης, «Βιβλικὲς καὶ Ἐξωβιβλικὲς Μαρτυρίες γιὰ τὸν Λάζαρο», ὁ.π., σ. 34. Σύμφωνα μὲ τὴν χριστιανικὴ γραμματεία ὁ Λάζαρος μετὰ τὴν ἀνάστασή του ἔζησε καὶ ἔδρασε στὴν Κύπρο (ὁ.π., σσ. 38-39).

19. Γ. Παυλάκης, *Ριζίτικα, Κρητικὴ Δημοτικὴ Ποίηση*, πρόλ. Γ. Ν. Αἰκατερινίδης, ἐκδ. Βιβλιοεκδοτικὴ, Ἀθήνα 1997, σ. 50.

20. Ἡ πλήρης ἀπάντηση ἔχει ὡς ἑξῆς: «Εἰς τὸν Ἄδη ὅπου πῆγα ὅλα τὰ κακὰ τὰ εἶδα.

Τὰ παραπάνω ἐκφράζουν μιὰ ἐπιθυμία ποὺ ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ φλέγει τὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου μέσα στοὺς αἰῶνες, τὴν ἐπιθυμία νὰ μιλήσει μὲ τοὺς νεκροὺς γιὰ νὰ φωτίσει τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔρθει ξανὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀγαπημένους ποὺ ἔχασε καὶ νὰ πεῖ ὅσα δὲν πρόλαβε νὰ πεῖ.

Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ ἐπικοινωνία τῶν ζώντων μὲ τοὺς νεκροὺς ποὺ εἶναι ἀντίθετη στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ ἁμαρτία, πράξη βδελυρῆ καὶ μιαρῆ, ποὺ ἐπισύρει ἀκόμη καὶ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου²¹. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ βασιλέως Σαοὺλ. Ἀφοῦ στὶς ἐρωτήσεις του πρὸς τὸν Θεὸ ὁ Σαοὺλ δὲν ἔλαβε ἀπάντηση μὲ κανέναν τρόπο (ἐν τοῖς ἐνυπνίοις καὶ ἐν τοῖς δῆλοις καὶ ἐν τοῖς προφήταις²²), ἀπευθύνθηκε σὲ νεκρομάντισσα, γυναῖκα ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὰ πνεύματα τῶν νεκρῶν (γυναῖκα ἐγγαστρίμυθον) γιὰ νὰ μιλήσει μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ προφήτη Σαμουήλ²³, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι, ὁ πρῶτος βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ Σαοὺλ, ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ μέσα στὴν ἀπελπισία του, ἔβαλε τέλος στὴν ἴδια του τὴ ζωὴ, ὅταν τραυματίστηκε βαριὰ στὴ μάχη²⁴. Στὴ ἴδια μάχη βρῆκαν τὸν θάνατο καὶ οἱ τρεῖς γιοὶ του²⁵.

/ Εἶδα φόβους, εἶδα τρόμους εἶδα βάσανα καὶ πόνους, / εἶδα κούραση μεγάλη καὶ σκοτοῦρα στὸ κεφάλι. / Δώστε μου λίγο νεράκι νὰ ξεπλύνω τὸ φαρμάκι / τῆς καρδιᾶς μου, τῶν χειλέων καὶ μὴ μὲ ρωτᾶτε πλέον» (Παυλάκης, Ριζίτικα, ὅ.π., σ. 50).

21. Οἱ ἀπαγορεύσεις εἶναι ρητὲς καὶ σαφεῖς στὸ Δευτερ. 18, 10-12: «οὐχ εὐρεθήσεται ἐν σοὶ περικαθαίρων τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἢ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ ἐν πυρί, μαντευόμενος μαντείαν, κληδονιζόμενος καὶ οἰωνιζόμενος, φαρμακὸς ἐπαιδῶν ἐπασιδῆν, ἐγγαστρίμυθος καὶ τερατοσκοπός, ἐπερωτῶν τοὺς νεκρούς. ἔστι γὰρ βδέλυγμα Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου πᾶς ποιῶν ταῦτα· ἔνεκεν γὰρ τῶν βδελυγμάτων τούτων Κύριος ἐξολοθρεύσει αὐτοὺς ἀπὸ προσώπου σου» καὶ στὸ Λευιτ. 19, 31: «οὐκ ἐπακολουθήσετε ἐγγαστρίμυθους καὶ τοῖς ἐπασιδοῖς οὐ προσκολληθήσεσθε, ἐκμιανθῆναι ἐν αὐτοῖς· ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν», καθὼς καὶ στὸ Λευιτ. 20, 27: «Καὶ ἀνὴρ ἢ γυνή, ὃς ἂν γέννηται αὐτῶν ἐγγαστρίμυθος ἢ ἐπασιδός, θανάτῳ θανατούσθωσαν ἀμφοτέρω: λίθοις λιθοβολήσετε αὐτούς, ἔνοχοί εἰσι».

22. Α' Βασ. 28, 5-6: «καὶ εἶδε Σαοὺλ τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀλλοφύλων καὶ ἐφοβήθη, καὶ ἐξέστη ἡ καρδιά αὐτοῦ σφόδρα. καὶ ἐπηρώτησε Σαοὺλ διὰ Κυρίου, καὶ οὐκ ἀπεκρίθη αὐτῷ Κύριος ἐν τοῖς ἐνυπνίοις καὶ ἐν τοῖς δῆλοις καὶ ἐν τοῖς προφήταις».

23. Α' Βασ. 28, 3-29.

24. Α' Βασ. 31, 3-6.

25. Α' Βασ. 31, 6.

Β. Ἡ σύγχρονη νεκρομαντεία – *Thanabot*

Ἡ ἴδια λαχτάρα καὶ ὁ φόβος μπροστὰ στὸ ἄγνωστο ὁδηγοῦν καὶ σήμερα τὸν ἄνθρωπο νὰ διαπράττει ὕβριν, ὅπως ἄλλοτε ὁ Σαούλ, ἀλλὰ σὲ ἓνα ἄλλο ἰδιότυπο καὶ διαρκῶς μεταβαλλόμενο πλαίσιο, ἀναζητώντας τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς νεκροὺς στὴν ὀνομαζόμενη *ψηφιακή*²⁶ ἢ *μοντέρνα νεκρομαντεία*²⁷. Ἡ σύγχρονη νεκρομαντεία ἀποτελεῖ ἱστορικὴ συνέχεια ἀρχαίων μαγικῶν πρακτικῶν²⁸, ποὺ ἀπαντοῦν καὶ μὲ τὴ μορφή τῆς *séance*, τῆς πρόσκλησης πνευμάτων, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει μέχρι τὶς ἡμέρες μας.

Μία σύγχρονη μορφή ἐπικοινωνίας μὲ τὸν κόσμο τῶν νεκρῶν εἶναι τὸ *Thanabot*²⁹. Πρόκειται γιὰ ἐφαρμογὴ ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ γιὰ ἄνθρώπους ποὺ δυσκολεύονται νὰ ξεπεράσουν τὴν ἀπώλεια ἑνὸς ἀγαπημένου προσώπου, νὰ διαχειρισθοῦν τὸ πένθος, νὰ ἀποδεχθοῦν τὸν θάνατο, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ ἀφήσουν τὰ ψηφιακά τους ἔχνη παντοτινὰ προκειμένου νὰ τοὺς θυμᾶται ἡ οἰκογένειά τους ἢ νὰ τοὺς γνωρίσουν οἱ ἀπόγονοί τους³⁰. Ἐγγυᾶται τὴ συνέχεια τῆς «ὑπαρξης» τῶν νεκρῶν καὶ τὴ συνέχεια τῆς «σχέσης» τους μὲ τὸν κόσμο τῶν ζώντων³¹.

26. Βλ. T. Morse, “Digital necromancy: Users’ perceptions of digital afterlife and posthumous communication technologies”, *Information, Communication & Society* 27, 2 (2023), σσ. 1-17, ἐδῶ σ. 16. https://www.researchgate.net/publication/370280120_Digital_necromancy_users_perceptions_of_digital_afterlife_and_posthumous_communication_technologies [28.8.2023].

27. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1134.

28. Morse, “Digital necromancy”, ὁ.π., σ. 6.

29. Debra Bassett, “Digital Afterlives: From Social Media Platforms to Thanabots and Beyond”, *Death and Anti-Death*, Vol. 16 (2018): *200 Years After Frankenstein*, ed. Ch. Tandy. Ann Arbor, Ria UP, 2018, σ. 1· L. Henrickson, “Chatting with the dead: The hermeneutics of thanabots”, *Media, Culture & Society*, 45(5), σσ. 949-966, ἐδῶ σ. 949, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/01634437221147626> [7.7.2023].

30. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐταιρεῖες ποὺ δραστηριοποιοῦνται στὸν χῶρο, ὅπως οἱ *Eternime*, *LifeNaut*, βλ. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1128. Ἐπίσης γιὰ τὴν Here After AI (<http://www.hereafter.ai>) βλ. <https://www.cbc.ca/radio/tapestry/aging-better-dad-bot-1.5282568/from-dad-to-dadbot-one-man-s-attempt-to-capture-human-essence-in-ai-1.5282575> [3.7.2023].

31. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1132.

Ὁ ὅρος *Thanabot* προέρχεται ἀπὸ τὶς λέξεις θάνατος καὶ *robot* (*software robots*)³² καὶ ἀναφέρεται στὴ δημιουργία ψηφιακοῦ ἑαυτοῦ³³. ὑπάγεται δὲ στὴν κατηγορία τῆς Τεχνητῆς Νοημοσύνης³⁴ ποὺ μιμεῖται τὸν ἄνθρωπο καὶ κάνει χρήση τοῦ λόγου³⁵. Πρόκειται γιὰ Chatbot (AI Chatbot), ψηφιακὴ ἐφαρμογὴ μὲ δεδομένα ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν φύγει ἀπὸ τὴν ζωὴ, ποὺ ἀλληλεπιδρᾷ γραπτῶς ἢ προφορικῶς μὲ τοὺς ζῶντες³⁶. Ἀνήκει στὶς ραγδαῖα ἐξελισσόμενες «τεχνολογίες τοῦ θανάτου» (*thanatechnologies*)³⁷ τῶν ἐπιστημῶν τῆς θανατολογίας (*thana-*

32. M. Ferrara, O. Varol, C. Davis, F. Menczer, A. Flammini, “The Rise of Social Bot”, *Communications of the ACM* 59, 7 (July 2016), σσ. 96-104, ἐδῶ σ. 96· <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.1145/2818717> [10.9.2023].

33. Morse, “Digital necromancy”, ὅ.π., σ. 11.

34. «Ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη ἀναφέρεται στὴν ἰκανότητα μιᾶς μηχανῆς νὰ ἀναπαράγει τὶς γνωστικὲς λειτουργίες ἐνὸς ἀνθρώπου, ὅπως εἶναι ἡ μάθηση, ὁ σχεδιασμός καὶ ἡ δημιουργικότητα. Ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη καθιστᾷ τὶς μηχανὲς ἰκανὲς νὰ “κατανοοῦν” τὸ περιβάλλον τους, νὰ ἐπιλύουν προβλήματα καὶ νὰ δροῦν πρὸς τὴν ἐπίτευξη ἐνὸς συγκεκριμένου στόχου. Ὁ ὑπολογιστὴς λαμβάνει δεδομένα (ἥδη ἔτοιμα ἢ συλλεγμένα μέσῳ αἰσθητῆρων, π.χ. κάμερας), τὰ ἐπεξεργάζεται καὶ ἀνταποκρίνεται βάσει αὐτῶν. Τὰ συστήματα τεχνητῆς νοημοσύνης εἶναι ἰκανὰ νὰ προσαρμόζον τὴ συμπεριφορὰ τους, σὲ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ, ἀναλύοντας τὶς συνέπειες προηγούμενων δράσεων καὶ ἐπιλύοντας προβλήματα μὲ αὐτονομία» (Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο, <https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/priorities/i-techniti-noimosuni-stin-ee/20200827STO85804/ti-einai-i-techniti-noimosuni-kai-pos-chrisimopoeitai> [5.8.2023]).

35. Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ νοημοσύνη καὶ ἄνθρωπος: Ὁρθόδοξη θεολογικὴ προσέγγιση*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2022, σ. 23. Ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη μιμεῖται τὴν ἀνθρώπινη νοημοσύνη καὶ συμπεριφορὰ (ὅ.π., σ. 23).

36. Nora F. Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, *Science and Engineering Ethics* 28, 60 (2022), σσ. 1-15, ἐδῶ σσ. 1-2, https://www.researchgate.net/publication/365676294_The_Ethics_of_%27Deathbots%27 [26.6.2023]· Morse, “Digital necromancy”, ὅ.π., σσ. 1-2.

37. Carla Sofka, “Social support ‘internetworks’ caskets for sale, and more: thanatology and the information superhigh way”, *Death Studies* 21, 6 (1997), σσ. 553-574, ἐδῶ σσ. 553-554, https://www.researchgate.net/publication/13117946_Social_support_Internetworks_caskets_for_sale_and_more_Thanatology_and_the_information_superhighway [10.8.2023]· ἡ ἴδια, “Adolescent Use of Technology and Social Media to Cope with Grief”, στό: K. Doka & A.S. Tucci (eds.), *Living with Grief, Helping Adolescents Cope with Loss*, Hospice Foundation of America, Washington D.C. 2014, σσ. 205-228, ἐδῶ σ. 205· Leah Henrickson, “Chatting with the dead”, *Media, Culture & Society* 45, 5 (July 2023), σσ. 949-966· πρβλ. V. Özdemir, S. Springer, A. Yildirim, et al., “Thanatechnology and the Living Dead: New Concepts in Digital Transformation and Human-Computer Interaction”, *OMICS* 25, 7 (2021), σσ. 401-407, ἐδῶ σσ. 402-403, https://www.researchgate.net/publication/352867511_Thanatechnology_and_the_Living_Dead_New_Concepts_in_Digital_Transformation_and_Human-

technology), οί όποίες έχουν ως αντικείμενο έρευνας τόν θάνατο³⁸. Ειδικώ-
τερα, πρόκειται για τις τεχνολογίες τής μεταθανάτιας επικοινωνίας
[posthumous communication technologies (PCTs)]³⁹. Έκτος του όρου *thanabot*
χρησιμοποιούνται καί οί όροι: *chatbots of the dead*⁴⁰, *deadbot*⁴¹, *digital*
*ghosts*⁴², *digital zombies*⁴³, *living dead*⁴⁴, *Virtual Deceased Person*⁴⁵, πού δη-
λώνουν κάποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Επίσης ό όρος *griefbot*
συνδέεται μέ τήν έκφραση πένθους τών ζώντων⁴⁶, άν καί σκοπός πλέον
τών προγραμμάτων αὐτῶν εἶναι ή δημιουργία μιᾶς δεύτερης, ψηφιακῆς
μεταθανάτιας ζωῆς⁴⁷. Στό πλαίσιο αὐτό γίνεται λόγος για ψηφιακή
ἀθανασία (“digital immortality”) καί ψηφιακή ἀντοχή (“digital endurance”)⁴⁸
ή ψηφιακή μετὰ θάνατον ζωή (“digital afterlife”)⁴⁹. Η ψηφιακή ἀθανασία
συνίσταται στή συναρμολόγηση τών ψηφιακῶν λευβάνων (“digital re-

Computer Interaction, Epub 2021 Jun 29. PMID: 34191613 [31.8.2023].

38. “Thanatology is the scientific study of death, dying, loss, and grief” (Özdemir, *et. al.*, “Thanatechnology...”, ὅ.π., σ. 402· Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὅ.π., σ. 1128).

39. Morse, “Digital necromancy”, ὅ.π., σ. 1.

40. Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, ὅ.π., σ. 4.

41. Henrickson, “Chatting with the dead”, ὅ.π., σ. 951.

42. “Ο.π., σ. 951.

43. Πρόκειται για τήν περίπτωση πού στά μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης τόν λογαριασμό
του ἀποθανόντος διαχειρίζονται τρίτοι, συνήθως συγγενεῖς του. (Bassett, “Who Wants
to Live Forever?”, ὅ.π., σσ. 1131, 1134). Για τήν πρακτική αὐτή βλ. καί Morse, “Digital
necromancy”, ὅ.π., σ. 1134.

44. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὅ.π., σ. 1131· Özdemir, *et. al.*, “Thanatechno-
logy...”, ὅ.π., σ. 402.

45. J. H. Hurtado, “Towards a postmortal society of virtualised ancestors? The Virtual
Deceased Person and the preservation of the social bond”, *Mortality* 28, 1 (2023),
σσ. 90-105, ἐδῶ σσ. 91, 93-94, [https://www.researchgate.net/publication/348753877_](https://www.researchgate.net/publication/348753877_Towards_a_postmortal_society_of_virtualised_ancestors_The_Virtual_Deceased_Person_and_the_preservation_of_the_social_bond)
Towards_a_postmortal_society_of_virtualised_ancestors_The_Virtual_Deceased_Person_
and_the_preservation_of_the_social_bond [8.8.2023].

46. Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, ὅ.π., σσ. 3-4.

47. Özdemir, *et. al.*, “Thanatechnology...”, ὅ.π., σ. 402· Hurtado, “Towards a postmortal
society...”, ὅ.π., σ. 95, όπου παρουσιάζεται ή ιστορία τής εξέλιξης τών ἐννοιῶν καί τών
τεχνολογιῶν πάνω στό θέμα βάσει συγκεκριμένων θεωριῶν βλ. πίν. σ. 95.

48. Hurtado, “Towards a postmortal society...”, ὅ.π., σ. 93.

49. Η Bassett προτείνει τοὺς δύο τελευταίους ὅρους ως πιό σωστοὺς, ἀφοῦ ή ψηφιακή
ἀθανασία εἶναι δύσκολο νά ἐπιτευχθεῖ [Debra Bassett, Ctrl+Alt+Delete: The changing
landscape of the uncanny valley and the fear of second loss, *CurrPsychol* 40 (2021), σσ. 813-
821, ἐδῶ σ. 814, <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-018-0006-5> [12.9.2023].

mains”) τοῦ ψηφιακοῦ πτώματος (“*informational corpse*”)⁵⁰. Δόκιμος εἶναι καὶ ὁ ὅρος συμβολικὴ ἀθανασία (“*symbolic immortality*”)⁵¹, ὁ ὁποῖος δηλώνει μᾶλλον τὴν ἀποδοχὴ τοῦ θανάτου ἀπὸ τοὺς ζῶντες χρήστες.

Ἐπίσης, μὲ τὸ *Thanabot*, ὅπως συμβαίνει γενικώτερα μὲ τὶς νέες τεχνολογίες καὶ τὸ Διαδίκτυο, οἱ ἄνθρωποι φαίνεται νὰ ἀποκτοῦν «παγκόσμια προσβασιμότητα» καὶ «συμμετοχικὴ πολυ-αισθητηριακὴ τηλεπαρουσία» σὲ περιβάλλοντα προσομοίωσης, μὲ αἰσθητῆρες ποὺ δίνουν τὴν αἴσθηση τῆς πραγματικῆς παρουσίας καὶ «ἐπαφῆς»⁵², ἀκόμη καὶ ἂν πρόκειται γιὰ τὸν κόσμο τῶν νεκρῶν⁵³.

Σαφῶς τὰ παραπάνω περιγράφουν τὴ δημιουργία μιᾶς «μεταθανάτιας κοινωνίας» (*post-mortal society*)⁵⁴ ποὺ θέλει νὰ βρίσκεται σὲ ἀλληλεπίδραση μὲ τὴν κοινωνία τῶν ζώντων καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ἔτσι, τὰ

50. Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, ὁ.π., σσ. 9, 12.

51. Hurtado, “Towards a postmortal society...”, ὁ.π., σ. 93, που ἀναφέρει τὴ λειτουργία τῆς συμβολικῆς ἀθανασίας, μὲ τρόπο θεολογικό, βιολογικό, βιωματικό, φυσικό, δημιουργικό.

52. Κ. Ρόμπινς – Φ. Ουέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς πληροφορίας στὴν εἰκονικὴ ζωὴ*, ἐπιμ. Σ. Παπαθανασίου, μετάφρ. Κάτια Μεταξᾶ, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 2002, σσ. 347-348.

53. Μία ψυχικὰ συντετριμμένη μητέρα «συναντᾷ» τὴ νεκρὴ ἐπτάχρονη κόρη τῆς καὶ τῆς ἐξομολογεῖται πράγματα ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ τῆς πεῖ, ὅταν ἐκείνη ἦταν στὴ ζωὴ μὲ τὴ χρῆση γυαλιῶν εἰκονικῆς πραγματικότητας (*Virtual Reality*) (<https://www.washingtonpost.com/health/2022/11/12/artificial-intelligence-grief/> [20.11.2022]· πρβλ. <https://www.lifo.gr/now/tech-science/synantontas-pali-toys-agapimenoy-mas-nekroy-meso-tehntis-noimosynis> [20.11.2022] καὶ Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, ὁ.π., σ. 11.).

Ἐνα δῖχρονο ἀγόρι ποὺ δολοφονήθηκε τὸ 1993 στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς παρουσιάζεται νὰ ἀφηγεῖται τὴν ἀπαγωγή, τὰ βασανιστήρια καὶ τὸν φόνου του. Ἄγνωστος δημιούργησε καὶ κυκλοφόρησε βίντεο στὸ TikTok, μὲ ἐφαρμογὴ τῆς Τεχνητῆς Νοημοσύνης. Παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν γονιῶν τοῦ παιδιοῦ τὸ βίντεο ἐξακολοθεῖ νὰ κυκλοφορεῖ· <https://www.mirror.co.uk/news/uk-news/james-bulgers-mums-fury-sick-30580334> [10.8.2023]· πρβλ. <https://www.lifo.gr/now/world/binteo-sto-tiktok-deihnei-2hrono-na-perigrafei-meso-ai-ton-fono-toy-orgismeni-i-mitera> [10.8.2023]. Βεβαίως, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἠθικὰ προκύπτουν καὶ νομικὰ ζητήματα περὶ προσβολῆς τῆς μνήμης τῶν νεκρῶν, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦνται προσωπικὰ τοὺς δεδομένα συχνὰ χωρὶς νὰ ἔχει δοθεῖ σχετικὴ ἄδεια, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνεται χρῆση ἀπὸ τὸν ὁποιοδήποτε κατὰ βούληση (Henrickson, “Chatting with the dead”, ὁ.π., σ. 11).

54. Hurtado, “Towards a postmortal society...”, ὁ.π., σ. 96.

Thanabots και τὰ *thanablogs*⁵⁵ (τόποι για μεταθανάτια μηνύματα)⁵⁶, οί πλατφόρμες μεταθανάτιας επικοινωνίας, λειτουργούν ως χώροι ὀργάνωσης φανταστικῶν, ψηφιακῶν κοινοτήτων⁵⁷ και ὡς διάμεσοι ανάμεσα σὲ ζῶντες και νεκρούς⁵⁸.

Σύμφωνα μὲ τὴν Debra Bassett, τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν μέρος τοῦ καθιερωμένου τρόπου επικοινωνίας στὰ μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης⁵⁹. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν φύγει ἀπὸ τὴ ζωὴ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβιώνουν σὲ διαδικτυακὲς πλατφόρμες και νὰ δέχονται μηνύματα, ἐνῶ συχνὰ στὰ μηνύματα ἀπαντοῦν συγγενεῖς⁶⁰ μετατρέποντας τὰ ψηφιακὰ αὐτὰ περιβάλλοντα σὲ χώρους ἔκφρασης πένθους⁶¹. Σελίδες μὲ περιεχόμενο συμπαράστασης γιὰ τοὺς πενθοῦντες⁶² και νέοι διαδικτυακοὶ τόποι δημιουργοῦνται ὡς τόποι μνήμης, ψηφιακὰ μνημεῖα⁶³, ὅπου πραγματοποιοῦνται ψηφιακὰ νεκρώσιμα τελετουργικά⁶⁴.

Γ. Ὁ θάνατος στὸ πλαίσιο μιᾶς νέας κοσμοαντίληψης

Τὸ Διαδίκτυο, ὅπως ἀποκαλύπτεται, ἀλλάζει τὸν τρόπο ἔκφρασης τοῦ πένθους⁶⁵ στὸν ψηφιακὸ ἀλλὰ και στὸν πραγματικὸ κόσμο. Στὰ ψηφιακὰ κοιμητήρια μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποθέσει ἓνα μπουκέτο

55. Bassett, “Who Wants to Live Forever?” ὁ.π., σ. 1135· ἡ ἴδια, “Ctrl+Alt+Delete: The changing landscape of the Uncanny Valley and the fear of second loss”, ὁ.π., σσ. 813-821, ἐδῶ σσ. 813-814.

56. Debra Bassett, “Digital Afterlives”, ὁ.π., σσ. 2-4. Βέβαια, ἡ ἀλληλεπίδραση εἶναι μεταθανάτια και ὄχι τὰ δεδομένα. Βλ. C. Maciel – V. Pereira, “Social Network Users’ Religiosity and the Design of Post Mortem Aspects”, ὁ.π., σ. 645.

57. Hurtado, “Towards a postmortal society...”, ὁ.π., σσ. 96-97.

58. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1128· Morse, “Digital necromancy”, ὁ.π., σ. 9.

59. Τὸ θέμα αὐτὸ πραγματεύεται ἡ Bassett στὸ ἄρθρο της: “Digital Afterlives”, ὁ.π.

60. Βλ. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1127.

61. Ὁ.π., σσ. 1128, 1130.

62. Sofka, “Adolescent use of technology”, ὁ.π., σσ. 206-207.

63. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σσ. 1130-1132.

64. Morse, “Digital necromancy”, ὁ.π., σ. 8.

65. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1131.

λουλούδια, νὰ ἀνάψει ἓνα κερί στὸ ψηφιακὸ μνημῆμα⁶⁶. Ὅμως, καὶ στὰ παραδοσιακὰ κοιμητήρια μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν «διαδραστικὲς ταφόπλακες» (*interactive tombstones*)⁶⁷ μὲ ψηφιακὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν κεκοιμημένων. Ἐκεῖ μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει κάποια βιντεοσκοπημένη ὁμιλία τους καὶ νὰ πάρει πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τους⁶⁸.

Τὰ παραπάνω ἐκφράζουν μία νέα κοσμοαντίληψη, ὄντολογία, θεώρηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συνδέεται μὲ ἐφαρμογές, ὅπως τὸ «Διαδίκτυο τῶν Πραγμάτων» (*Internet of Things*)⁶⁹. Σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικὸ Yuval Harari, μὲ αὐτὸ τὸ «κοσμικὸ σύστημα ἐπεξεργασίας δεδομένων» θὰ πρέπει νὰ συνδεθοῦν ὅλοι οἱ ἀλγόριθμοι, δηλαδὴ ὅλα τὰ πράγματα συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀνθρώπου⁷⁰ μὲ ἀπώτερο

66. Morse, “Digital necromancy”, ὅ.π., σ. 8. Βλ. καὶ <https://virtualgrave.eu/>, <https://cemetery.org/create-a-memorial/> [10.8.2023]. Πρὸβλ. Sofka, “Social support ‘internetworks’ caskets for sale, and more: thanatology and the information superhighway”, ὅ.π., σ. 559, καθὼς καὶ: <https://digitaltombstonesolutions.com/#4dd339ef-d5ec-4fcc-b264-e4016694c5d0> [12.8.2023].

67. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὅ.π., σ. 1135. Βλ. καὶ <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-4537552/DIGITAL-tombstone-unveiled-Slovenia-world-first.htm> [10.7.2023].

68. Ὁ.π., σ. 1135.

69. Özdemir, et. al., “Thanatechnology...”, ὅ.π., σσ. 402, 404. Σχετικὰ μὲ τὸ Διαδίκτυο τῶν Πραγμάτων βλ. Y. N. Harari, *Homo Deus. Μία σύντομη ἱστορία τοῦ μέλλοντος*, μετάφρ. Μ. Λαλιώτης, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα ³2022, σσ. 336-337· βλ. καὶ <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/internet-things-policy> [10.9.2023], ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Τὸ *Internet of Things* (IoT) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συγχωνεύσουμε τὸν φυσικὸ καὶ τὸν εἰκονικὸ κόσμο. Προσφέρει καινοτόμες λύσεις καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δημιουργήσουμε ἔξυπνα περιβάλλοντα. Οἱ τεχνολογίες τοῦ Διαδικτύου τῶν Πραγμάτων βρίσκονται στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ ψηφιακοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, παράλληλα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς καταναεμημένης καὶ τεχνητῆς νοημοσύνης (TN). Τὰ δεδομένα ποὺ συλλέγονται ἀπὸ αἰσθητῆρες IoT μποροῦν νὰ παρακολουθοῦνται καὶ νὰ τροφοδοτοῦνται πίσω σὲ ἓνα κεντρικὸ σύστημα γιὰ νὰ ἐνεργοποιήσουν μιὰ ἐνέργεια, νὰ ἀποκτήσουν γνώσεις ἢ νὰ ἀνταποκριθοῦν σὲ ἓνα ἄλλο συνδεδεμένο ἀντικείμενο, ἐκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά».

70. Ὁ Harari ἀναφέρεται σὲ ἐπιστημονικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ μὴ ὕπαρξη τῆς ψυχῆς (Y. N. Harari, *Sapiens. Μία σύντομη ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου*, μετάφρ. Μ. Λαλιώτης, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, ³2022, σ. 233· ὁ ἴδιος, *Homo Deus*, ὅ.π., σσ. 101-102). Γιὰ σχετικὲς ἀπόψεις βλ. καὶ Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ Νοημοσύνη*, ὅ.π., σσ. 87-92.

σκοπὸ τὴ συγχώνευσή τους μὲ αὐτό⁷¹, στὸ πλαίσιο τοῦ «νταταϊσμοῦ»⁷² (Dataism)⁷³, ὅπως ὀνομάζει τὴ «θρησκεία τῶν δεδομένων», τὴν «τεχνο-θρησκεία»⁷⁴, ἡ ὁποία συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν «πίστη τοῦ τεχνο-ανθρωπισμοῦ»⁷⁵. Γράφει σχετικὰ: «Καθὼς τὸ παγκόσμιο σύστημα ἐπικοινωνίας ἀποκτᾷ παντογνωσία καὶ παντοδυναμία, ἡ σύνδεση μὲ τὸ σύστημα γίνεται ἡ πηγὴ κάθε νοήματος. Θέλουν νὰ συγχωνευτοῦν μὲ τὴ ροὴ δεδομένων ἐπειδὴ, ὅταν εἶσαι κομμάτι τῆς ροῆς τῶν δεδομένων, ἀνήκεις σὲ κάτι πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ σου»⁷⁶. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Harari ἀποδίδει μεταφυσικά, θεϊκὰ χαρακτηριστικά⁷⁷ στὸ Διαδίκτυο τῶν Πραγμάτων, τονίζοντας τὴ ζωτικὴ σημασία τῆς σύνδεσης καὶ συγχώνευσης τῶν «πραγματικῶν πιστῶν» (ἀναφέρεται καὶ σὲ μάρτυρες⁷⁸) μὲ αὐτό, μὲ σκοπὸ τὸν πλήρη ἔλεγχό τους⁷⁹. Ἐπομένως, ἡ σύνδεση ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ μετοχὴ στὸ νέο αὐτὸ ὑπερβατικὸ σὲ μία «δεδομενοκεντρικὴ κοσμοαντίληψη», ποὺ ἔρχεται νὰ ξεπεράσει τὴν ἀνθρωποκεντρικὴ καὶ τὴν ἀρχαιότερη θεοκεντρική⁸⁰, ἀναγνωρίζοντας στὸν ἄνθρωπο μία ἐξέλιξη⁸¹.

Σὲ σχέση μὲ τὴν ἀπολυτοποίηση τοῦ διαδικτύου καὶ τὴ θρησκευτικὴ του σημασία, στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἰδιαίτερα

71. Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σσ. 352, 366, 371-372, 374-375. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι «μια συναρμολογία πολλῶν διαφορετικῶν ἀλγορίθμων καὶ δὲν ἔχουν κάποια ἐσωτερικὴ φωνὴ ἢ ἓναν ἐνιαῖο ἑαυτὸ» (Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σ. 216).

72. Ὁ νταταϊσμός βασίζεται στὶς ἐπιστῆμες τῆς πληροφορικῆς καὶ τῆς βιολογίας (Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σσ. 337, 353-354). Ὁ ἴδιος συγγραφέας ἀναφέρεται στὴ «νταταϊστικὴ ἐπανάσταση» (ὁ.π., σ. 375).

73. Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ Νοημοσύνη*, ὁ.π., σ. 91.

74. Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σσ. 353-354. Εἶναι δόκιμος καὶ ὁ ὅρος «τεχνο-θρησκευτικὸ συναίσθημα» (Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ Νοημοσύνη*, ὁ.π., σ. 89).

75. Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σσ. 337-338. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς «ἰδεολογίας ἡ θρησκείας τῆς ἐπικοινωνίας», ποὺ σκοπὸ ἔχει «νὰ φέρει πιὸ κοντὰ» τοὺς ἀνθρώπους, βλ. Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὁ.π., σσ. 331-332 κ.ε.

76. Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σ. 371.

77. Ὁ.π., σ. 375. Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ Νοημοσύνη*, ὁ.π., σσ. 98-99.

78. Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σ. 368.

79. Ὁ.π., σσ. 350, 371-372.

80. Ὁ.π., σ. 375.

81. Στὸ βιβλίο του μὲ τίτλο *Sapiens* ὁ Yuval Harari ἀναφέρεται στὸν «ἐξελικτικὸ ἀνθρωπισμὸ» καὶ τὴ δημιουργία τοῦ ὑπερανθρώπου παρουσιάζοντας τὴν ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς ιδέας ἀπὸ τοὺς ναζί (Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σσ. 228-233).

ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση τοῦ ἐρευνητῆ Joshua Hurtado, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀναγνώριση τῆς τελετουργικῆς διάστασης στὴν κατασκευὴ καὶ λειτουργία ψηφιακοῦ ἑαυτοῦ γιὰ τοὺς νεκροὺς⁸², ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει στὶς διαβατήριες τελετές⁸³. Ἀναφέρεται στὸ πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς ζωῆς στὸν θάνατο γιὰ νὰ ἐνεργοποιηθεῖ ξανὰ σταδιακὰ ὡς «ψηφιακὴ παρουσία» (*digital persona*) σὲ ἓνα νέο περιβάλλον στὴ διάσταση τοῦ κυβερνοχώρου⁸⁴. Ὁ ἴδιος στὴν ἐξέλιξη καὶ δημιουργία *Thanabot* ἐντοπίζει τὶς ἐξῆς φάσεις: α. τὴ συλλογὴ, β. τὴν κωδικοποίησι, γ. τὴν ἐνεργοποίησι καὶ δ. τὴν ἐνσωμάτωσι δεδομένων⁸⁵. Θεωρεῖται ὅτι ἡ «ψηφιακὴ κληρονομιά» (*digital legacy*)⁸⁶ ἐνὸς χρήστη ἀποτελεῖ μέρος τῆς «ψηφιακῆς ψυχῆς» τοῦ (*digital soul*)⁸⁷, ἡ ὁποία μετὰ θάνατον ἐμφανίζεται ὡς ἡ «ψηφιακὴ τοῦ προσωπικότητος» (*digital personality*⁸⁸, *digital persona*)⁸⁹. Πρόκειται γιὰ τὸν «ψηφιακὸ διαδραστικὸ τοῦ ἑαυτοῦ» (*virtual interactive you*)⁹⁰, ἕναν «μερικὸ, παραστατικὸ, ὁμιλητικὸ ἑαυτό», «χωρὶς σῶμα καὶ νοῦ», ποὺ ἔχει προγραμματισθεῖ νὰ ἀλληλεπιδρᾷ μὲ τοὺς ζῶντες⁹¹. Ἐγκαθίσταται ὡς ἐφαρμογὴ στὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ ἢ στὸ κινητὸ τηλέφωνο⁹². Ὡστόσο, προβλέπεται ἡ δυνατότητα δημιουργίας ὀλογράμματος, avatar ἢ robot γιὰ τὴν ἐνσωμάτωσίν του⁹³. Σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο οἱ ἐταιρεῖες ποὺ δραστηριοποιοῦνται στὸν τομέα αὐτὸν ἐκτὸς τοῦ ψηφιακοῦ ἀποτυπώματος, τὸ ὁποῖο παρουσιάζουν ὡς τὴν προσωπικότητά τοῦ ἀνθρώπου (δημιουργία μὲ ἀλγόριθμο)⁹⁴, προτρέπουν τοὺς πελάτες

82. Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σσ. 97-99.

83. Ὁ.π., σ.100.

84. Ὁ.π., σ. 100· Henrickson, "Chatting with the dead", ὁ.π., σ. 11.

85. Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σσ. 99-100.

86. Bassett, "Who Wants to Live Forever?", ὁ.π., σ. 1129.

87. Ὁ.π., σ. 1129.

88. Özdemir, *et. al.*, "Thanatechnology...", ὁ.π., σ. 402.

89. Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σ. 94.

90. Bassett, "Who Wants to Live Forever?", ὁ.π., σ. 1128.

91. Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σσ. 93-94.

92. Σχετικὰ καὶ τὶς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρει ἡ Debra Bassett βλ. τὸ ἄρθρο τῆς μὲ τίτλο: "Digital Afterlives Social Media Platforms to Thanabot and Beyond", ὁ.π.

93. Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σ. 98.

94. Bassett, "Who Wants to Live Forever?", ὁ.π., σ. 1128. Ἡ προσωπικότης θεωρεῖται σχεσιακὰ-διωποκειμενικὰ (Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σσ. 92-93).

τους να διασώσουν τὸ γενετικό τους ὕλικό (DNA), ὥστε μετὰ θάνατον κι ὅταν θὰ εἶναι ἐφικτὴ ἡ γέννησή τους μὲ ἐκτογένεση (ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου σὲ τεχνητὴ μήτρα) θὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν ἀναμνήσεων καὶ τῆς συνείδησής τους στὸ νέο τους σῶμα⁹⁵.

Βέβαια, μία ἀναβαθμισμένη μορφή ὑπαρξης ἀφορᾷ μᾶλλον λίγους ἀνθρώπους ποὺ θὰ διαθέτουν τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ τὴν ἐξασφαλίσουν, μία ἐλίτ, ποὺ θὰ ἀπαρτίσει τὴ βιολογικὴ κάστα τοῦ ὑπερανθρώπου⁹⁶. Σαφῶς οἱ παραπάνω πρακτικὲς ἐντάσσονται στὴν προσπάθεια ἐπίτευξης τῆς ψηφιακῆς ἀθανασίας ἢ ἀναζωογόνησης ἢ ἀνάστασης τῶν νεκρῶν⁹⁷. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπαναφορὰ τῶν κεκοιμημένων στὴν ψηφιακὴ ζωὴ, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, φαίνεται νὰ δημιουργεῖ τὴν ψευδαίσθηση ὅτι πρόκειται γιὰ ψυχροσωματικὴ ἀνάσταση.

Πράγματι, ἡ λειτουργία *Thanabot* ὡς διαμέσου⁹⁸ ἀνάμεσα σὲ ζῶντες καὶ νεκροὺς προσομοιάζει στὶς τελετὲς μετάβασης καὶ ἐντάσσει τὸ φαινόμενο στὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα, ἐνῶ ταιριάζει μὲ τὸν θρησκευτικὸ χαρακτῆρα ποὺ ἀποκτᾷ γιὰ κάποιους ἡ Τεχνητὴ Νοημοσύνη⁹⁹ ὡς «ὑπερνοημοσύνη»¹⁰⁰ καὶ τὸ Διαδίκτυο ὡς «ὑπερευφυΐα»¹⁰¹ μεταφυσικῶν διαστάσεων, ἀπὸ τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ γίνεται λόγος γιὰ Ἑκκλησίες Τεχνητῆς Νοημοσύνης¹⁰² καὶ γιὰ αἰώνια ζωὴ στὸ *Εἰκονικὸ Βασίλειο*¹⁰³. Ἐπίσης συμφωνεῖ μὲ τὸ διαδικτυακὸ πένθος, ὅπως ἐκδηλώνεται στὰ νεκρώσιμα τελετουργικά.

95. <https://www.lifenaut.com/biofile/>, Create a Biofile, Create a Mindfile [10.8.2023].

96. Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σ. 332· ὁ ἴδιος, *Sapiens*, ὁ.π., σ. 233· βλ. καὶ Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σ. 100.

97. "Ο.π., σσ. 97-98, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται σὲ πρακτικὲς ἀναζωογόνησης καὶ ἀνάστασης ("revivalism and resurrector practices"). Στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν ἀναφέρεται καὶ ἡ Bassett σὲ σχέση μὲ τὰ ψηφιακὰ ζόμπι (Bassett, "Who Wants to Live Forever?", ὁ.π., σσ. 1134-1135).

98. Henrickson, "Chatting with the dead", ὁ.π., σ. 4.

99. Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ Νοημοσύνη*, ὁ.π., σσ. 85-92.

100. Ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Τεχνητὴ Νοημοσύνη ὡς ὑπερνοημοσύνη θὰ ἀντικαταστήσει τὶς παραδοσιακὲς θρησκείες (ὁ.π., σ. 87).

101. Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σ. 298.

102. Ὡς ἐναλλακτικὴ στὶς βασισμένες στὴν πίστη θρησκείες ἐμφανίζεται ἡ *Church of AI*. Σχετικὰ μὲ τὶς Ἑκκλησίες Τεχνητῆς Νοημοσύνης βλ. Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ νοημοσύνη*, ὁ.π., σσ. 112-114.

103. "Ο.π., σσ. 103-105.

Ἐπομένως, ὅταν ἡ ζωὴ φθάσει στὸ φυσικὸ της τέλος, ὁ ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς ψηφιακὸς ἑαυτὸς ἢ προσωπικότητα ἢ ψυχὴ, ποὺ διατηρεῖ στοιχεῖα τοῦ μεταστάντος, ἄρα θεωρεῖται ὅτι εἶναι πραγματικὰ μέρος του¹⁰⁴. Γι' αὐτὸ καὶ γίνεται λόγος γιὰ ἀθανασία ἢ – σὲ περίπτωσι ποὺ ἡ ψηφιακὴ ὑπαρξὴ δημιουργηθεῖ μετὰ θάνατον – γιὰ ἀνάστασι. Ἀλλωστε, χαρακτηρίζεται «ψηφιακὴ ἀνάστασι» ἢ «μετὰ θάνατον ζωὴ»¹⁰⁵. Φαίνεται νὰ πρόκειται σὲ πρώτη φάσι γιὰ ἀνάστασι τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ ἡ δημιουργία ψηφιακῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ ἔνδειξι πίστεως στὴν ὑλικότητα καὶ ἐπομένως στὴ θνητότητα αὐτῆς, ἐνῶ, ἂν ὑπῆρχε ἡ πίστι στὴν πνευματικὴ ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς, ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς κεκοιμημένους θὰ ἦταν πνευματικὴ. Σὲ δεύτερη φάσι θὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ ἡ σωματικὴ ἀνάστασι μὲ διάφορους τρόπους, ὅπως «εὐαγγελίζονται» οἱ ἑταίρειοι¹⁰⁶.

Δ. Προβληματισμοὶ γύρω ἀπὸ τὴ χρήση *Thanabot*

Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν κινεῖται συνειδητὰ καὶ ἀσυνεῖδητα ἀνάμεσα σὲ δύο πραγματικότητες, ἐκείνη τοῦ πραγματικοῦ κόσμου τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ καὶ ἐκείνη ἐνὸς κόσμου ποὺ ὁ ἴδιος σὰν θεὸς ἔχει κατασκευάσει¹⁰⁷.

104. Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1129.

105. Ἐπίσης ὀνομάζεται «ἐναλλακτικὴ ψηφιακὴ μορφή» (Henrickson, “Chatting with the dead”, ὁ.π., σ. 4).

106. Εἶναι ἰσχυρὴ ἡ πεποίθησι πολλῶν ὅτι ἡ τεχνολογία θὰ ἐπιτύχει τὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν (Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ νοημοσύνη*, ὁ.π., σσ. 98-99).

107. Βλ. π. Νικόλαος Λουδοβίκος, *Ἡ ἀνοιχτὴ ἱστορία καὶ οἱ ἐχθροὶ της. Ἡ ἀνοδος τοῦ Βελούδινου Ὀλοκληρωτισμοῦ*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2020, σ. 228. Ὁ δεῦτερος αὐτὸς κόσμος βρίσκεται μέσα στὴ Δημιουργία τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποτελεῖ μεταπτωτικὸ μέρος της, ἀλλὰ ἡ ἀπιστία καὶ ἡ ἀλαζονεία δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση μιᾶς αὐτονομίας καὶ μιᾶς αὐτο-αληθείας του. Μάλιστα, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα δημιουργίας ἀπειρῶν διαδίκτυακῶν κόσμων (*networlds*), μὲ ἰδιαιτέρες χωρο-χρονικὲς διαστάσεις καὶ χαρακτηριστικά, ἐκφράσεις τῆς ἀνθρωπίνης ὑποκειμενικότητος. Ὁ κόσμος αὐτὸς τοποθετεῖται στὸν «ἀπομονωμένο» καὶ «γεωγραφικὰ ἀπελευθερωμένο» κυβερνοχώρῳ μακριὰ ἀπὸ τὸν δυσάρεστο πραγματικὸν κόσμον (Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὁ.π., σσ. 328-352). Σύμφωνα μὲ τοὺς Cevin Robins καὶ Frank Webster, μέσα στὸν κυβερνοχώρῳ ὁ ἄνθρωπος καθίσταται μέτοχος ἐνὸς οἰκουμενιστικοῦ, «μετα-εθνικοῦ» καὶ αὐτοαναφερόμενου χωρο-χρονικὰ καὶ γνωστικὰ «κυβερνοπολιτισμοῦ» σὲ ἓνα «νέο σύμπαν» (ὁ.π., σσ. 328-329).

για να εκπληρώσει την πιό απλή μέχρι την πιό μύχια επιθυμία του¹⁰⁸. Όμως, παρά τις ελπίδες που γεννοῦν για κάποιους οί παραπάνω ἐξελίξεις καὶ τὰ θετικά ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ χρήση *Thanabot*, οἱ προβληματισμοὶ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα εἶναι πολλοί, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα σὲ πολλές πτυχὲς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι οἱ ἑξῆς:

α. Ἡλικιωμένοι καὶ βαριὰ ἀσθενεῖς ἐπικεντρώνονται στὴ συλλογὴ¹⁰⁹ τῶν προσωπικῶν τους δεδομένων σὲ συνεργασία μὲ εἰδικούς τεχνικούς, χάνοντας τὴν ἐπαφὴ μὲ τοὺς οἰκείους τους προκειμένου νὰ ἀφήσουν τὰ ψηφιακὰ τους ἴχνη μετὰ θάνατον, τὸν ψηφιακὸ τους ἑαυτὸ γιὰ τοὺς ἀπογόνους τους¹¹⁰. Τὰ δεδομένα αὐτὰ μόνον ἀποσπασματικά τοὺς θυμίζουν καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ τρόπο ποὺ ἀλλοιώνει τὴν ἀλήθεια γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό τους¹¹¹.

β. Κι ἐνῶ ἡ χρήση *Thanabot* φαίνεται νὰ συμβάλλει στὴν ψυχικὴ ὑποστήριξη τῶν πενθούντων, σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ παραπάνω πρακτικὲς ἐπιμηκύνουν τὴ διάρχεια τοῦ πένθους¹¹², ἀφοῦ ἐνισχύοντας τὴ σχέση ποὺ ὑπῆρχε ἐν ζωῇ ἀναστέλλουν τὴν ἀναδόμηση τῆς σχέσεως ζώντων καὶ τεθνεώτων καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ θανάτου¹¹³. Μάλιστα, ἡ Nora Lindemann ἀναφέρεται στὸ «Σύνδρομο Παρατεταμένης Θλίψης» (*Prolonged Grief Disorder* – PGD), τὸ ὁποῖο ἐπηρεάζει ἀρνητικὰ τὴ ζωὴ ὅσων βιώνουν πένθος ἔντονα καὶ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, καὶ θεωρεῖ

108. Τὸ ὑποκείμενο ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ κατασκευάσει ψηφιακὰ ἓναν κόσμον τῆς ἀρεσκείας του, ὅπου θὰ ἱκανοποιεῖται κάθε του φαντασίωση (π. Νικόλαος Λουδοβίκος, *Ἡ ἀνοιχτὴ ἱστορία*, ὁ.π., σ. 227)

109. Σχετικὰ μὲ τὴ διαδικασία δημιουργίας ψηφιακοῦ ἑαυτοῦ βλ. Hurtado, “Towards a postmortal society...”, ὁ.π., σσ. 97-98· Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1134.

110. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἄνθρωποι ποὺ πιστεύουν στὸν Θεὸ καὶ στὴ μετὰ θάνατον ζωὴ εἶναι σὲ μικρὸ ποσοστὸ ὑπὲρ τῆς διάδοσης τῶν ψηφιακῶν δεδομένων τους μετὰ θάνατον, ἀφοῦ ὑπάρχει τὸ ταμποῦ τοῦ θανάτου (Maciel – Pereira, “Social Network Users’ Religiosity...”, ὁ.π., σσ. 648, 653).

111. Özdemir, *et. al.*, “Thanatechnology...”, ὁ.π., σσ. 403, 405· Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, ὁ.π., σ. 8.

112. Maciel – Pereira, “Social Network Users’ Religiosity...”, ὁ.π., σ. 645· Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, ὁ.π., σ. 6· Bassett, “Who Wants to Live Forever?”, ὁ.π., σ. 1133.

113. Lindemann, “The Ethics of ‘Deathbots’”, ὁ.π., σ. 4. Σχετικὲς μελέτες ἀναφέρουν ὅτι γιὰ πολλοὺς χρηστες ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς νεκροὺς ἔχει ἀρνητικὸ, δυσάρεστο χαρακτῆρα καὶ θεωρεῖται ὡς ἀσέβεια πρὸς αὐτοὺς (Morse, “Digital necromancy”, ὁ.π., σσ. 19-20, 24-25).

ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ αὐξηθεῖ μὲ τὴ χρῆση *Thanabot* (*Deathbot*), ἐνῶ δὲν ἀποκλείει εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα ἀν χρησιμοποιοῦν ἐλεγχόμενα ὡς ἱατρικὲς συσκευές¹¹⁴.

γ. Οἱ σχέσεις μέσω *Thanabots* (*Deathbots*) θεωροῦνται ὡς «ψευδο-δεσμοί» (*pseudo-bonds*), ἀφοῦ ἐκτὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ ψηφιακοῦ δεσμοῦ ὑπάρχει καὶ ὁ ἐσωτερικὸς, ὁ ψυχικὸς, ὁ συναισθηματικὸς, ποὺ ὑφίσταται καὶ χωρὶς αὐτό¹¹⁵. Ἀκόμη, παρὰ τὴ «μονομέρεια» ποὺ τὶς χαρακτηρίζει¹¹⁶, οἱ σχέσεις αὐτὲς εἶναι τόσο ἀληθοφανεῖς καὶ ἰσχυρές, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ ἄνθρωπος ποὺ πενθεῖ νὰ κινδυνεύει νὰ βιώσει ἕναν δεύτερο¹¹⁷, ψηφιακὸ θάνατο (δεύτερη ἀπώλεια) σὲ περίπτωσι ἀποσύνδεσης, ἀπώλειας ἢ διαγραφῆς τῶν δεδομένων¹¹⁸. Ἀλλωστε, ὁ ψηφιακὸς ἑαυτὸς διαρκεῖ ὅσο τὸ πρόγραμμα ἢ ἡ πλατφόρμα¹¹⁹.

ε. Ἄν καὶ οἱ χρήστες γνωρίζουν ὅτι πρόκειται γιὰ πρόγραμμα καὶ ὄχι γιὰ ἄνθρωπο¹²⁰, σὲ κάποιες περιπτώσεις γίνεται λόγος γιὰ *séance*¹²¹ καὶ γιὰ «ἀνθρωπομορφισμό» τοῦ *Chatbot*¹²² ἢ «ἀνθρωποποίηση» (*humanization*)¹²³ αὐτοῦ. Τότε, τὰ ὄντολογικὰ ὅρια γίνονται θολὰ μὲ συνέπεια ἀκόμη καὶ τὴν «παραληρηματικὴ σκέψη»¹²⁴, ἀφοῦ δίνεται ἡ ἐντύπωση

114. Lindemann, "The Ethics of 'Deathbots'", ὁ.π., σσ. 7, 11.

115. Ὁ.π., σσ. 4-5.

116. Ὁ.π., σ. 7· Morse, "Digital necromancy", ὁ.π., σ. 7.

117. Bassett, "Ctrl+Alt+Delete...", ὁ.π., σ. 819.

118. Lindemann, "The Ethics of 'Deathbots'", ὁ.π., σ. 10· Bassett, "Ctrl+Alt+Delete...", ὁ.π., σ. 814.

119. Henrickson, "Chatting with the dead", ὁ.π., σ. 9.

120. Πρόκειται γιὰ «συνομιλία» μὲ ἕνα πρόγραμμα καὶ ὄχι μὲ τὸν ἄνθρωπο σὰν αὐτὸς νὰ ἦταν ἀκόμη στὴ ζωὴ (Henrickson, "Chatting with the dead", ὁ.π., σ. 14).

121. Ὁ.π., σ. 8. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἔρευνα τοῦ T. Morse, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπίσης προκύπτει ὅτι τρεῖς στοὺς τέσσερις ἐρωτηθέντες δὲν πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς νεκρούς. Ὡστόσο, ἕνα μικρὸ ποσοστὸ ἀπαντᾷ θετικά (Morse, "Digital necromancy", ὁ.π., σσ. 19-20).

122. Lindemann, "The Ethics of 'Deathbots'", ὁ.π., σ. 7. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀνθρωπομορφισμό τῆς Τεχνητῆς Νοημοσύνης, βλ. E. Herman, "Anthropomorphized artificial intelligence, attachment, and consumer behavior", *Marketing Letters* 33 (2022), σσ. 157-162, ἐδῶ σσ. 157-158, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11002-021-09587-3> [25.9.2023].

123. Herman, "Anthropomorphized artificial intelligence", ὁ.π., σ. 157. Λόγω τῆς συνέπειας, ὅσον ἀφορᾷ τὴ συχνότητα τῶν ἀποκρίσεων ἀπὸ τὴν Τεχνητὴ Νοημοσύνη, αὐτὴ συχνὰ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς χρήστες ὡς ὄντοτητα (Henrickson, "Chatting with the dead", ὁ.π., σ. 9).

124. Ὁ.π., σ. 10.

ὅτι «οἱ νεκροὶ ἀκοῦνε»¹²⁵. Ἄλλοι χρήστες ὁδηγοῦνται στὴν κοινωνικὴ ἀπομόνωση, ἀφοῦ ἀναμένουν ἀπὸ τὴ μηχανὴ ἀνθρώπινη συμπεριφορά¹²⁶. Οἱ παραπάνω σχέσεις δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ὑπόκεινται σὲ φυσικοὺς, χωροχρονικοὺς περιορισμοὺς καὶ χαρακτηρίζονται ὡς «παρακοινωνικές»¹²⁷. Μάλιστα, σὲ κάποιες περιπτώσεις γίνεται λόγος γιὰ «ἀπανθρωποποίηση» (*dehumanization*) τοῦ χρήστη¹²⁸.

στ. Ἀπὸ τὰ πλεόν σοβαρὰ προβλήματα ποὺ ἐπισημαίνονται¹²⁹ εἶναι ἡ «κακὴ εὐθυγράμμιση» τοῦ χρόνου ἀπὸ τὴ γέννηση στὸν θάνατο¹³⁰. Τὰ ὅρια μεταξὺ ζωῆς καὶ θανάτου γίνονται δυσδιάκριτα¹³¹ καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν ἀγαπημένων προσώπων συγκεχυμένη καὶ πιὸ ὀδυνηρὴ¹³². Ὁ θάνατος στὸν κυβερνοχώρο μοιάζει νὰ παύει νὰ ὑπάρχει ὅπως τὸν γνωρίζουμε καὶ ὁ χρόνος ἀποκτᾷ ἄλλή σημασία¹³³. Παρατηρεῖται ἀπώλεια τῆς συνείδησης τῆς ἐσχατολογικῆς διάστασης στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ ὅλα βιώνονται ὡς συνεχὲς παρόν¹³⁴, ἀλλὰ ὅχι ὡς λειτουργικός, ἱερὸς χρόνος μὲ τὴν ὑπαρξιακὴ¹³⁵ σημασία τοῦ «σήμερον» καὶ τοῦ «νῦν». Ὁ χρόνος ἀλλοιώνεται, καθὼς δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση τῆς κατάρρευσης τῶν χρονικῶν διαστάσεων τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος¹³⁶, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν αἴσθηση μιᾶς ιδιότυπης ἀθανασίας¹³⁷.

125. Bassett, "Who Wants to Live Forever?", ὁ.π., σ. 1132.

126. Lindemann, "The Ethics of 'Deathbots'", ὁ.π., σσ. 7-8.

127. Henrickson, "Chatting with the dead", ὁ.π., σ. 12· Morse, "Digital necromancy", ὁ.π., σ. 7.

128. Herman, "Anthropomorphized artificial intelligence", ὁ.π., σ. 160.

129. Henrickson, "Chatting with the dead", ὁ.π., σσ. 3-4.

130. Maciel – Pereira, "Social Network Users' Religiosity...", ὁ.π., σ. 640.

131. Hurtado, "Towards a postmortal society...", ὁ.π., σ. 100.

132. Lindemann, "The Ethics of 'Deathbots'", ὁ.π., σ. 6.

133. Ἀρχιμ. Ἀρίσταρχος Γκρέκας, *Τεχνητὴ νοημοσύνη*, ὁ.π., σσ. 110-111.

134. Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὁ.π., σ. 340.

135. Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ προσευχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, *Ἡ βυζαντινὴ λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, μετάφρ. Μαρία Παπαζάχου – π. Δ. Τζέρεπος, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα ³1997 («Ἡ προσευχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», σσ. 50-51).

136. Τὸ μέλλον κατανοεῖται ὡς «ἡ ἀέναη συνέχεια τοῦ παρόντος» (Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὁ.π., σσ. 341-342).

137. Ὁ Χρ. Σταμούλης, ἀναφερόμενος στὴν ἄρνηση τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐσχατολογικῆς διάστασης, γράφει: «Νοσηρή, ἐπίγεια ἀθανασία... ἀπολυτοποίηση τῆς στιγμῆς, ἄγνοια ἐσχατολογίας, ἀπὸ τὸ παρόν» (Σταμούλης, *Ἐρως καὶ θάνατος*, ὁ.π., σ. 210).

ζ. Οἱ ζῶντες νιώθουν νὰ ἐξοικειώνονται μὲ τὸν θάνατο καὶ ἔχουν τὴν ψευδαίσθηση ὅτι τὸν ἐλέγχουν¹³⁸, γεγονὸς ἐξαιρετικὰ ἀνησυχητικό, ἀν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι πολλοὶ νέοι ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν θάνατο καὶ τὸ πένθος γιὰ πρώτη φορὰ στὸ διαδίκτυο¹³⁹.

η. Τραγικὴ συνέπεια τῆς χρήσης τῆς Τεχνητῆς Νοημοσύνης στὶς τεχνολογίες τοῦ θανάτου εἶναι ἡ πλήρης ἀποκοπὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, τὴν ἐμπειρία τοῦ κόσμου, τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τὸν θάνατο¹⁴⁰. Λόγω τῆς εὐχαρίστησης ποὺ αἰσθάνεται ἀλλὰ καὶ τῆς συνήθειας νὰ δρᾷ στὸν ψηφιακὸ κόσμο, ὁ ἄνθρωπος προτιμᾷ αὐτὸν ἀπὸ τὸν πραγματικὸ¹⁴¹. Νιώθει ἀποδεδειγμένος ἀπὸ τὸν φυσικὸ χωρο-χρόνο, ἔχοντας τὴν ψευδαίσθηση μιᾶς ἀπόλυτης ἐλευθερίας. Στὴν περίπτωσι τῶν *Thanabots*, ἡ Τεχνητὴ Νοημοσύνη ἀλληλεπιδρᾷ μὲ τὸν ἄνθρωπο μὲ τρόπο ἀνθρωπομορφικό, δημιουργώντας συχνὰ θετικὰ συναισθήματα καὶ καλύπτοντας κυρίως ψυχικὲς τοὺς ἀνάγκες¹⁴².

θ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ μία ἀναφορὰ στὴ φαντασία, ἀφοῦ ἀνέκαθεν οἱ ἄνθρωποι μέσῳ τῆς φαντασίας ἐνιωθάν νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς νεκρούς, ἐνῶ σύμβολα καὶ τελετουργίες σηματοδοτοῦσαν καὶ νοηματοδοτοῦσαν τὴ σχέση τους¹⁴³, ὅπως καθόριζε ἡ θρησκεία¹⁴⁴. Μάλιστα, ὁ «ψηφιακὸς ἐαυτός» ἔχει χαρακτηρισεῖ ἀπὸ τὴ Leah Henrickson καὶ ὡς «φάντασμα τῶν ζώντων» σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴ «συμβιωτικὴ σχέση» τοῦ *Thanabot* μὲ τοὺς χοῦστες¹⁴⁵, ὁπότε ἡ φαντασία στὴν περίπτωσι

138. Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὅ.π., σ. 342.

139. Maciel – Pereira, “Social Network Users’ Religiosity...”, ὅ.π., σ. 641.

140. Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὅ.π., σ. 345.

141. π. Νικόλαος Λουδοβίκος, *Ἡ ἀνοικτὴ ἱστορία...*, ὅ.π., σσ. 227-228. Ὁ σ. ἀναφέρει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἰσέρχεται «οἰκειοθελῶς σὲ ἓναν ἀχαρτογράφητο κόσμο φανταστικῆς ἰσχύος καὶ μὴ πραγματικῆς πληρότητας», ὁ ὁποῖος προσφέρει ἐρεθίσματα ποὺ «διανοίγουν ἀκόμη περισσότερο τὸ πεδίο τῆς φαντασίωσης» (ὅ.π., σσ. 227-228).

142. Herman, “Anthropomorphized artificial intelligence”, ὅ.π., σ. 158. Ὁ ἴδιος ἀναφέρεται στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους μὲ σωματικὲς καὶ ἄλλου τύπου ἀναπηρίες-ἀνάγκες καὶ στοὺς «προσωπικοὺς βοηθοὺς» τους, στὶς θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς πτυχές τους (ὅ.π., σσ. 158-160). Βλ. καὶ Harari, *Homo Deus*, ὅ.π., σσ. 327-332.

143. Maciel – Pereira, “Social Network Users’ Religiosity...”, ὅ.π., σ. 642.

144. Ὁ.π., σσ. 642-643· F. Morse, “Digital necromancy”, ὅ.π., σ. 7.

145. “*Phantasm of the living*”, ὅπου πραγματοποιεῖται ἀναφορὰ σὲ μελέτῃ ποὺ ἔγινε στὸ παρελθὸν μὲ τὸν τίτλο: “*Phantasms of the living*” τῶν Edmund Gurney, Frederic William Henry Myers, Frank Podmore, vol. I, vol. II, *Rooms of the Society of Physical Research*, London 1886· βλ. Henrickson, “Chatting with the dead”, ὅ.π., σ. 8.

αὐτὴ διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο¹⁴⁶. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, «...οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἢ ψυχῆ»¹⁴⁷. Ἡ φαντασία εἶναι ἡ παραστατικὴ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, ποὺ μεταπλάθει τὴν αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία σὲ νέες μορφές¹⁴⁸ ἐξυποκειμενικεύοντας τὴν αἰσθητή, ἐξωτερικὴ πραγματικότητά¹⁴⁹. Ὑπάρχουν διάφορες ἐνδιαφέρουσες φιλοσοφικὲς θεωρήσεις γιὰ τὴ φαντασία, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προκύπτει ὅτι αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι διασπαστικὴ¹⁵⁰, στοχαστικὴ¹⁵¹ καὶ ὁραματικὴ¹⁵². Στὴν περίπτωσιν ποὺ ἡ φαντασία λειτουργεῖ ὡς ὁ ἐνδιάμεσος κόσμος, ὅπου πραγματοποιεῖται ἡ ἔνωση τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὕλικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ, πνευματικοῦ κόσμου¹⁵³, τότε προσφέρει στὸν ἄνθρωπο τὴ δυνατότητα μετοχῆς στὴν ἀλήθεια (δημιουργικὴ ἢ στοχαστικὴ φαντασία, ποὺ μπορεῖ νὰ φθάσει στὴν ὁραματικὴ τῆς διάστασιν)¹⁵⁴. Ὅταν ὅμως ἐμποδίζει τὴ μετοχὴ αὐτὴ (διασπαστικὴ φαντασία), ἀπομακρύνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ταυτίζεται μὲ τὴν πλάνη καὶ ὁδηγεῖ στὸ μηδέν¹⁵⁵, ὅπως συμβαίνει στὴ σύγχυση μεταξὺ εἰκονικοῦ καὶ πραγματικοῦ¹⁵⁶. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὡς τοῦ μόνου πραγματικοῦ καὶ ἡ προσήλωσιν σὲ αὐτὸν ὁδηγεῖ στὴν ἀπόρριψιν τῆς μεταφυσικῆς διάστασιν καὶ τῆς ἐτοιμότητάς τοῦ ἀνθρώπου νὰ διεισδύσῃ σὲ αὐτήν¹⁵⁷. Συνέπεια τοῦ

146. Henrickson, “Chatting with the dead”, ὅ.π., σ. 8.

147. Ἀριστοτ. *Περὶ ψυχῆς*, Βιβλίο Γ', 431a 15.

148. Ἀνδρουτσος, *Λεξικὸν Φιλοσοφίας*, λήμμα: «φαντασία», ὅ.π., σσ. 352-353· Δόικος, *Principia Formarum*, ὅ.π., σσ. 59-60.

149. Ὁ.π., σσ. 59-61, 63-64.

150. Δόικος, *Principia Formarum*, ὅ.π., σ. 298, σημ. ἀρ. 459, σ. 345.

151. Ὁ.π., σσ. 145-146, 272-273, ὑπόσημ. ἀρ. 400.

152. H. Corbin, *The Theory of Visionary Knowledge in Islamic Philosophy*, μετάφρ. ἀπὸ τὴ γαλλικὴ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα: Liadain Sherrard, *Temenos* 8 (1987), σ. 229, https://www.amiscorbin.com/wpcontent/uploads/2012/05/Corbin_en_1987_Theory_of_Visionary_Knowledge.pdf [15.1.2023].

153. Corbin, *The Theory of Visionary Knowledge in Islamic Philosophy*, “Mundus Imaginalis or the Imaginary and the Imaginal”, Colloquium on Symbolism in Paris in June 1964, appeared in the *Cahiers internationaux de symbolisme* 6 (Brussels 1964), σσ. 3-26, ἐδῶ σ. 5, http://www.bahaistudies.net/asma/mundus_imaginalis.pdf [15.1.2023].

154. Ὁ Ἰδρις, *Spiritual Body and Celestial Earth. From Mazdean Iran to Shi'ite Iran*, transl. from the French by Nancy Pearson, [Bollingen Series XCI: 2], Princeton University Press, New Jersey 1977, σσ. 11-12, 196-197.

155. Δόικος, Ὁ «θάνατος τοῦ Θεοῦ», ὅ.π., σσ. 18, 70-71.

156. Henrickson, “Chatting with the dead”, ὅ.π., σ. 8.

157. Δόικος, Ὁ «θάνατος τοῦ Θεοῦ», ὅ.π., σσ. 17-22.

περιορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὰ μέτρα καὶ στὰ ὅρια τῆς λογικῆς του εἶναι ἡ βίωση τοῦ μηδενός, τραγικώτερη «ἐκφραση» τῆς ὁποίας εἶναι ὁ θάνατος¹⁵⁸. Τὸ μηδὲν δημιουργεῖ στὸ ὑποκείμενο μία ὀλέθρια αὐταπάτη, αὐτὴ τοῦ ἀδιεξόδου ποὺ ὁδηγεῖ στὸν φόβο καὶ τὴν ἀπελπισία, χρησιμοποιώντας διασπαστικὰ τὴ φαντασία¹⁵⁹. Ὅποτε, τοῦ στερεῖ τὴν ἀπελευθερωτικὴ δύναμη τῆς φαντασίας καὶ τὴ δυνατότητα συνάντησης μὲ τὸ ὑπερβατικόν¹⁶⁰.

Ἔτσι, ἐνῶ τὸν 20ὸ αἰῶνα ἡ «Ὑπερ-πραγματικότητα» (*Surrealité*) τῆς φαντασίας ἦταν τὸ μεγάλο ὄπλο τῶν ὑπερρεαλιστῶν κατὰ τῆς ἐπέλασης τῆς «λογοκρατίας» καὶ τῆς «τεχνοκρατίας»¹⁶¹, τὸν 21ο αἰῶνα ἡ φαντασία χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τίς δυνάμεις ποὺ κλήθηκε νὰ πολεμήσει γιὰ τὴ δημιουργία τῆς εἰκονικῆς πραγματικότητας, στερώντας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κάθε ἐλπίδα ἀφύπνισης. Ἐνας κόσμος χωρὶς φαντασία καὶ δημιουργικὲς ἀλλαγές καθηλώνει σὲ ἓνα ἀέναιο παρόν. Ὁ ἔλεγχος τῆς φαντασίας ὁδηγεῖ στὴν ἀπώλεια τῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀλήθεια καὶ στὴν ὄντολογικὴ ὑποβάθμιση τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, στὸ μέλλον ἡ «ἄχρηστη τάξη», ὅπως χαρακτηρίζει ὁ Harari τὴν τάξη ποὺ δὲν συμβάλλει στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, στὴ δόξα καὶ στὸ κῦρος τῆς κοινωνίας, τὴ μάζα ποὺ δὲν ἐνδιαφέρει κανέναν, θὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ ἱκανοποιημένη καὶ ὑποταγμένη στὴν «παραμυθοχώρα» τοῦ κυβερνοχώρου¹⁶².

158. Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας καὶ Λαυρεωτικῆς, *Ἀνθρώπος Μεθόριος*, ὁ.π., σσ. 83-85. J. Simon, „Friedrich Nietzsche“, *Klassiker der Philosophie II, Von Immanuel Kant bis Jean-Paul Sartre*, Hrg. Ot. Höffe, Verlag C.H. Beck, München ³1981, σσ. 203-224, ἐδῶ σ. 220· Δόικος, *Principia Formarum*, ὁ.π., σ. 168· Παπαπέτρου, *Ὁ Μηδενισμός*, ὁ.π., σσ. 6, 23.

159. Δόικος, *Principia Formarum*, ὁ.π., σ. 8.

160. Ὁ.π., σ. 298.

161. Ἄνδρ. Ἐμπειρίκος, *Περὶ Σουρρεαλισμοῦ, Ἡ διάλεξη τοῦ 1935*, ἐπιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης, ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 2009, σ. 69· ὁ ἴδιος, «Συζήτηση στὴ Θεσσαλονίκη, Προσκεκλημένος στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης (στὴ σειρὰ ἐκδηλώσεων “Ποιητικὸ Ἔργαστήρι”)» στὸ Σπουδαστήριό τῆς Νεώτερης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας», 22.5.1973, ἡχογράφηση Ξ. Κοκόλης, ἐπιμ. ἀπομαγνητοφώνησης Ἑλένη Καλοκύρη, *Χάρτης, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ἐμπειρίκο* 17/18 (Ἀθήνα, Νοέμβριος 1985), σσ. 629-640, ἐδῶ σσ. 632, 634.

162. Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὁ.π., σσ. 339, 342. Στὸ ἴδιο ἔργο ἀναφέρεται ὅτι, παρὰ τὴν αἴσθηση τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας ποὺ δίνει ὁ κυβερνοχώρος, οἱ κόσμοι αὐτοὶ εἶναι ἐλεγχόμενοι καὶ σκοπὸ ἔχουν τὴν καταστολὴ τῶν ὅποιων διαφορῶν, εἶναι κόσμοι «εἰρηνικοί» καὶ «οὐδέτεροι» ἀλλὰ «ψεύτικοι» καὶ λειτουργοῦν ὡς «καταφύγιο ἀπὸ τὸν κόσμον» (ὁ.π., σσ. 343-345, 372, 355).

Ε. Ὁ θάνατος καὶ τὸ πένθος στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἡ χρῆση τῆς Τεχνητῆς Νοημοσύνης στὶς τεχνολογίες τοῦ θανάτου μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ πνευματικὴ σύγχυση καὶ ἀδυναμία διάκρισης τῆς ζωῆς ἀπὸ τὸν θάνατο, σὲ καταστολὴ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, στὸν ἐγκλωβισμό τοῦ ἀνθρώπου στὸν ὑλικὸ κόσμο καὶ στὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν Θεό, τὴν Ἀλήθεια καὶ τὴ Ζωή. Ἡ μνήμη τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τὸ ψηφιακὸ τοῦ ἀποτύπωμα, τὰ *Data* τοῦ ἀποθηκευμένα καὶ συγχωνευμένα στὴν ὑπερευφυΐα τοῦ διαδικτύου¹⁶³, ἀλλὰ «ἡ διατήρησή του στὴ μνήμη τοῦ Θεοῦ»¹⁶⁴. Στὸ πλαίσιο τοῦ λειτουργικοῦ χωρο-χρόνου ἡ Στρατευομένη Ἐκκλησία βρίσκεται ἐνωμένη ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι μὲ τὴ Θριαμβεύουσα Ἐκκλησία ὡς Σῶμα Χριστοῦ¹⁶⁵. Οἱ κεκοιμημένοι ὠφελοῦνται¹⁶⁶ μὲ τὴ μνημόνευσή

Ἐπίσης, ἐπειδὴ ἡ γνώση ὡς πληροφορία, ὡς ψηφιακὰ δεδομένα συγκεντρώνεται καὶ ἀποθηκεύεται σὲ ψηφιακὴ μορφή (Craib, *Σύγχρονη κοινωνικὴ θεωρία*, ὁ.π., σ. 382), εἶναι εὐκόλη ἡ πρόσβαση σὲ αὐτὴ μέσα ἀπὸ τὸ διαδίκτυο –ποὺ λειτουργεῖ ὡς «Πανοπτικόν»– ἐξασφαλίζοντας τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο καὶ τὴν κοινωνικὴ καταστολὴ τῶν μετεχόντων σὲ αὐτό (Ρόμπινς – Οὐέμπστερ, *Ἡ ἐποχὴ τοῦ τεχνοπολιτισμοῦ*, ὁ.π., σ. 347). Harari, *Homo Deus*, ὁ.π., σσ. 313-314.

163. Ὁ.π., σ. 298.

164. Π. Εὐδοκίμου, *Ἡ προσευχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ὁ.π., σ. 52.

165. Χρ. Ἀνδρουτσός, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1992, σσ. 421-422. Κατὰ τὴ θεία Λειτουργία ἐπιτελεῖται ὁ ἀγιασμός ὅλης τῆς Ἐκκλησίας, ζώντων καὶ τεθνεώτων (Ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία*, ὁ.π., σ. 124). «Διὰ τῆς συμμετοχῆς του (πιστοῦ) εἰς τὸ ἀναίμακτον Δεῖπνον ἐνοῦται οὗτος μυστικῶς μετὰ τοῦ Σώματος καὶ τοῦ Αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ ἐξαγιάζεται» [Ἀθ. Βουρλῆς, *Ἡ βίωσις τοῦ Πάθους καὶ τῆς Ἀναστάσεως κατὰ τοὺς ὕμνους τῆς Μ. Ἐβδομάδος*, Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α., τ. ΚΗ' (Ἀθῆναι 1989), σ. 35]. Σύμφωνα μὲ τὸν π. Δημήτριο Τζέρπο, ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἀποκαλύπτεται καὶ ἀπὸ τὴ θέση τῶν κοιμητηρίων, τὰ ὁποῖα παραδοσιακὰ βρίσκονται στὸν προαύλιο χώρῳ τῶν ἱερῶν ναῶν (π. Δημήτριος Τζέρπος, *Τὸ τελευταῖο μυστήριον*, ὁ.π., σ. 87).

166. Π. Τρεμπέλας, *Δογματικὴ*, Γ', ἐκδ. Ἀδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», σσ. 411-415, Ἀνδρουτσός, *Δογματικὴ*, ὁ.π., σσ. 426-428. Σχετικὰ μὲ τὴν ὕπαρξιν τῶν νεκρῶν «στὴ λειτουργικὴ μνήμη τῆς Ἐκκλησίας» βλ. π. Δημήτριος Τζέρπος, *Τὸ τελευταῖο μυστήριον*, ὁ.π., σ. 85. Βλ. καὶ Ἀγ. Νεκταρίου, *Μελέται περὶ τῶν Θείων Μυστηρίων*, ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον Νεκταρίου Παναγόπουλος, Ἀθῆναι 1990, σ. 55· Ἰω. Κογκούλης, Χρ. Οἰκονόμου, Παν. Σκαλτσῆς, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, ἐκδ. Ο.Χ.Α. «ΛΥΔΙΑ», Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 176-179· Ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία καὶ τὰ ἱερὰ μυστήρια*, ὁ.π., σσ. 124-125, Βενέδικτος Ἱερομ. Ἀγιορείτης, *Τὰ μνημόσυνα καὶ ἡ ὠφέλειά τους*, ἐκδ. Συνοδεία Σπυρίδωνος Ἱερομονάχου, Νέα Σκῆτη.

τους κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας, μὲ τὴν τέλεση τῶν μνημοσύνων, μὲ τὶς προσευχὲς καὶ τὴν ἐλεημοσύνη¹⁶⁷ ποὺ προσφέρουν γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τους στὸ ὄνομά τους οἱ ζῶντες ἀδελφοί τους¹⁶⁸, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας παρηγοροῦνται καὶ ξεπερνοῦν τὴ θλίψη καὶ τὸ πένθος τους¹⁶⁹.

Ἀγίου Ὁρους 2021, σσ. 19-21. Ἡ μνημόνευση τῶν κεκοιμημένων ἀπὸ τοὺς ζῶντες μὲ σκοπὸ τὴν ὠφέλεια αὐτῶν μαρτυρεῖται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη στὸ *Β' Μακ.* 12, 40-45 (Ἀνδρουτσος, *Δογματική*, ὁ.π., σ. 427· Μητρ. Ἀργολίδος Νεκτάριος, *Τὸ χρέος μας ἀπέναντι στοὺς κεκοιμημένους*, ἐκδ. Ἐπιστροφὴ, Ναύπλιο 2020, σ. 37), ὅπου ὁ Ἰούδας Μακκαβαῖος καὶ τὸ στράτευμά του προσφέρουν ἱκεσίες πρὸς τὸν Θεὸ καὶ χρηματικὲς δωρεὲς στὸν Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων προκειμένου νὰ συγχωρεθοῦν οἱ νεκροὶ στρατιῶτες γιὰ τὴν πίστη τους στὰ εἰδῶλα τῆς Ἰάμνειας, τὰ ὁποῖα φοροῦσαν ὡς φυλακτά. Προσεύχονται προσδοκώντας τὴν ἀνάστασι αὐτῶν. Ἐπίσης, ἀναφέρεται στὸ *Νεεμ.* 9, 1-5, ὅπου οἱ Ἰουδαῖοι ζητοῦν ἀπὸ τὸν Θεὸ ἄφεση ἁμαρτιῶν ὅχι μόνο γιὰ τοὺς ζῶντες ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς τεθνεῶτες (πρβλ. Βενέδικτος Ἱερομ., *Τὰ μνημόσυνα*, ὁ.π., σσ. 12-14). Στὴν Καινὴ Διαθήκη χωρίο τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ μνημόσυνο τῶν κεκοιμημένων θεωρεῖται τὸ *Β' Τιμ.* 1, 16-18. (Μητρ. Ἀργολίδος Νεκτάριος, *Τὸ χρέος μας ἀπέναντι στοὺς κεκοιμημένους*, ὁ.π., σ. 37· Βενέδικτος Ἱερομ. Ἀγιορείτης, *Τὰ μνημόσυνα καὶ ἡ ὠφέλειά τους*, ὁ.π., σ. 14), ὅπου ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀναφέρεται στὴ φροντίδα ποὺ ἐδειξάν σὲ δύσκολες γιὰ ἐκείνον στιγμὲς ὁ Ὀνησιφόρος καὶ ἡ οἰκογένειά του, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἔργο ἐκείνου στὴν Ἐφεσο καὶ εὔχεται ὁ Κύριος νὰ δείξει ἔλεος σὲ αὐτοὺς κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Στὶς Ἀποστολικὲς Διαταγὲς ἀναφέρεται ὁ ἀκριβὴς χρόνος τελέσεως τῶν μνημοσύνων, δηλαδὴ κατὰ τὴν τρίτη, τὴν ἐνάτη, τὴν τεσσαρακοστὴ ἡμέρα καὶ τὸ ἓνα ἔτος ἀπὸ τὴν κοίμησι [Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, Η', Β.Ε.Π., τ. 2, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1955, XLII, 8-12 (1-4), σ. 169]. Γιὰ τὶς προσευχὲς βλ. π. Κωνσταντῖνος Καλλίνικος, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆνα 1969, σσ. 567-568· Ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ νεκρώσιμος ακολουθία*, ὁ.π., σσ. 124-125.

167. Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, Η', XLII, 12-13, (5), σ. 169.

168. π. Κωνσταντῖνος Καλλίνικος, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς*, ὁ.π., σσ. 564-565, ὅπου στὴ σ. 564 παραπέμπει στὸν *Τωβ.* 4, 17: «ἔκχεον τοὺς ἄρτους σου ἐπὶ τὸν τάφον τῶν δικαίων καὶ μὴ δῶς τοῖς ἁμαρτωλοῖς». Βλ. καὶ Ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ νεκρώσιμος ακολουθία*, ὁ.π., σσ. 124-126.

169. Ὅπωςδὴποτε ἡ νοηματοδότηση τοῦ θανάτου προϋποθέτει τὴ νοηματοδότηση τῆς ζωῆς (Γκουρόγιαν, *Μπροστὰ στὸ τέλος*, ὁ.π., ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ π. Βασιλείου Καλλιμαχίαν, σ. 14).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στη μετανεωτερικότητα ο θάνατος αποκρύπτεται ως ανθρώπινη κατάσταση¹⁷⁰, ως μεταπτωτική συνέπεια¹⁷¹, αλλά και ως σοφία και πρόνοια του Θεού¹⁷², που συσχετίζεται άμεσα με τη νίκη της ζωής¹⁷³, τον θρίαμβο του Κυρίου Ήσου Χριστού επί του θανάτου, ο Όποιος με την Ανάστασή Του από τους νεκρούς κατέστησε βέβαιη την ανάσταση όλων των ανθρώπων¹⁷⁴. Βεβαίως, ο θάνατος ως συνέπεια της πτώσεως του ανθρώπου κατὰ την ανοδική του πορεία προς τη θέωση δὲν θεωρείται κατάσταση «φυσιολογική» και δὲν τίθεται θέμα συμβιβασμοῦ με την ἄρνηση της ζωής, ἀφοῦ ως δημιουργημα τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει στὴ Ζωή¹⁷⁵, ἡ δὲ ἀποδοχή τοῦ θανάτου ἰσοδυναμεῖ με ἄρνηση τοῦ Θεοῦ¹⁷⁶.

170. Κι ἐνῶ παραδοσιακά ὁ θάνατος καὶ τὸ πένθος βιώνονταν καὶ νοηματοδοτοῦνταν μέσα στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινότητα μετὰ τὴ θρησκευτικότητα, τὴ συμμετοχὴ στὴν πνευματικὴ καὶ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ, σήμερα ἀντιμετωπίζονται μετὰ τρόπο καὶ ἀποκρύπτονται (Γκουρόιαν, *Μπροστὰ στὸ τέλος*, ὅ.π., σσ. 61-62, 67-68). Ἀπομακρύνονται ἀπὸ τοὺς ζῶντες χάριν τῆς διατήρησης μιᾶς ἐπίπλαστης διαρκοῦς εὐτυχίας, μιᾶς καθημερινότητος ὁμαλῆς κι εὐχάριστης (Bassett, "Who Wants to Live Forever?", ὅ.π., σ. 1130).

171. Μετὰ τὴν παρακοή (Γεν. 3, 6), τὴν ἀπομάκρυνση τῶν προπατόρων ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ Θεό, τὴν «ἀπώλεια τῆς κοινωνίας» μετὰ Αὐτόν (Χρυσ. Σταμούλης, *Κάλλος τὸ Ἅγιον. Προλεγόμενα στὴ φιλόκαλη αἰσθητικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Ἀκρίτας, ³2008, σσ. 160-163· Κ. Παπαπέτρου, *Προσβάσεις, Ζητήματα ἀπολογητικῆς Θεολογίας καὶ φιλοσοφικῆς κριτικῆς τοῦ καιροῦ μας*, ἰδιωτ. ἐκδ., Ἀθῆναι 1979, σ. 86), τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀμαύρωση τοῦ «κατ'εἰκόνα», «τοῦ κάλλους τῆς εἰκόνας» τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ φθάσει στὴν ὁμοίωσή του μετὰ Αὐτόν, στὴ θέωση (Σταμούλης, *Κάλλος τὸ Ἅγιον*, ὅ.π., σ. 163). Ἡ πτῶση τῶν πρωτοπλάστων εἶναι ἡ «πρώτη συνάντηση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸ μηδέν» (Παπαπέτρου, *Προσβάσεις*, ὅ.π., σ. 84). Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στὸ προπρωτικό του κάλλος ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὴ Σάρκωση τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὸν Ἰησοῦ Χριστό (Σταμούλης, *Κάλλος τὸ Ἅγιον*, ὅ.π., σσ. 160-163) μετὰ τὸ κοσμοσωτήριο ἔργο Του, τὴν τριήμερη Ταφὴ καὶ Ἀνάστασή Του.

172. Γεν. 3, 22. Βλ. καὶ π. Δημήτριος Τζέρπος, *Τὸ τελευταῖο μυστήριον*, ὅ.π., σ. 23 καὶ Ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία*, ὅ.π., σ. 13.

173. Ἰω. 11, 25-26· 14, 6.

174. Α' Κορ. 15, 14-17.

175. «...Οὐκ ἔστιν σοι τοῖς δούλοις σου θάνατος...» (Ἰω. Φουντούλης, *Τελετουργικά θέματα «Εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν»*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2002, σ. 164, ὅπου ὁ συγγραφέας στὴν εἰσήγησή του μετὰ θέμα τὰ «Νεκρώσιμα Τελετουργικά» ἀναφέρεται στὴν συγκεκριμένη Εὐχὴ τῆς Πεντηκοστῆς «Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ αἰώνιος...» καὶ στὴ θεολογικὴ τῆς σημασίᾱ).

176. π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν, *Ἐσχατος ἐχθρός*, ὅ.π., σσ. 39-40.

Σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση, διακρίνονται τρία είδη θανάτου: ο φυσικός, ο πνευματικός και ο αιώνιος¹⁷⁷. Ο φυσικός θάνατος αφορά τὸ τέλος τῆς ζωῆς στὸν κόσμο αὐτόν, ἐνῶ ὁ πνευματικός ταυτίζεται μετὰ τὴν διακοπὴ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν Θεό, τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς¹⁷⁸. Ὄταν ὁ ἀποκομμένος ἀπὸ τὸν Ζωοδότῃ πνευματικὰ νεκρὸς ἄνθρωπος φθάσει στὸ βιολογικὸ τοῦ τέλους, τότε γίνεται λόγος γιὰ τὸν αἰώνιο θάνατο, δηλαδὴ γιὰ τὴν δίχως ἐπιστροφὴ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν αἰώνια ζωὴ¹⁷⁹. Μετὰ ἀπὸ τὸν βιολογικὸ θάνατο οἱ τεθνεῶτες βρίσκονται σὲ κατάσταση «κοιμήσεως» ἐν ἀναμονῇ τῶν Ἑσχάτων¹⁸⁰, ἐνῶ προγεύονται τὴ μακαριότητα ἢ τὴν κόλαση¹⁸¹. Οἱ δίκαιοι βρίσκονται κοντὰ στὸν Θεό¹⁸². Μετὰ τὴν Ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ στὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰ Ἑσχάτα ὁ θάνατος ἀποτελεῖ συνθήκη πεπερασμένη. Ἡ Ἐκκλησία στὴ Θεία Λειτουργία «μιμνήσκεται» ἤδη τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Χριστοῦ¹⁸³.

Ὁ θάνατος καὶ τὸ πένθος παρουσιάζονται στὴν πραγματικὴ τους διάστασι στὴν εὐχολογιακὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας¹⁸⁴. Ὅπως ἀναφέρεται στὴν Εὐχὴ γιὰ τοὺς κεκοιμημένους στὶς Διαταγὰς τῶν Ἀποστόλων, οἱ ψυχὲς τοὺς ζοῦν κοντὰ στὸν Δημιουργό. Οἱ δίκαιοι βρίσκονται στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ τῶν ζώντων στὸν κόλπο τῶν πατριαρχῶν, τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καὶ ὅλων ὅσων εὐαρέστησαν Αὐτόν, βρίσκονται στὰ χέρια Ἐκείνου ποὺ κράτησε τὸν Ἐνῶχ καὶ τὸν Ἡλία μακριὰ ἀπὸ τὸν θάνατο¹⁸⁵. Στὴν «Εὐχὴ εἰς πενθοῦντας» τοῦ Βαρβερινοῦ Κώδικα (Barb. gr. 336) ἡ Ἐκκλησία ζητᾷ ἀπὸ τὸν φιλεὺσπλαχνο

177. Ἀνδρουτσος, *Δογματική*, ὅ.π., σσ. 163-164.

178. Ὁ.π., σσ. 164-165.

179. Ὁ.π., σσ. 163-164.

180. Cullmann, *Ἀθανασία τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., σσ. 18-19, 71-72.

181. Γιὰ τὴ μέση κατάστασι τῶν ψυχῶν βλ. Θεοδώρου, *Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ*, ὅ.π., σσ. 23-24· Ἀνδρουτσος, *Δογματική*, ὅ.π., σσ. 410-411· Cullmann, *Ἀθανασία τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., σσ. 64-67.

182. Ὁ.π., σσ. 66-72· Ἀνδρουτσος, *Δογματική*, ὅ.π., σ. 410.

183. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ προσευχὴ τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, ὅ.π., σσ. 51-52.

184. Μέσα ἀπὸ τὴ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας νοσηματοδοτεῖται ὁ θάνατος, ὅπως καὶ ὅλα τὰ στάδια τῆς ζωῆς (π. Δημήτριος Τζέρπος, *Τὸ τελευταῖο μυστήριον*, ὅ.π., σ. 19).

185. *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* Η', XLI, 4-7 (22-38), 41, σσ. 168-169· βλ. καὶ Ἰω. Φουντούλης, *Ἀκολουθία τοῦ Μνημοσύνου*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 70-71.

Κύριο νὰ παρηγορήσει τὴν ὀλιγοψυχία καὶ νὰ θεραπεύσει τὸν πόνο τῆς καρδιᾶς ἐκεῖνων ποὺ ἔχασαν τὸν δικό τους ἄνθρωπο, γιατί Ἐκεῖνος εἶναι «ἡ παραμυθία τῶν θλιβομένων, ἡ παράκλησις τῶν πενθούντων, ἡ ἀνάπαυσις τῶν ἐπ’ ἐλπίδι ἀναστάσεως κεκοιμημένων»¹⁸⁶.

ΣΤ. Συμπεράσματα

Ὁ θάνατος, συνέπεια τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, πάντοτε προκαλοῦσε τὸν φόβο. Τὸ συναίσθημα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονο, κατὰ τὴν ἐποχὴ μας κυρίως, ὅταν ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται ἀποκομμένος ἀπὸ τὸν Θεό. Ὡστόσο, ἡ χρῆση τῆς διαρκῶς ἐξελισσόμενης τεχνολογίας καὶ εἰδικῶς τῆς Τεχνητῆς Νοημοσύνης δίνει τὴν ἐντύπωση τῆς ὑπέρβασης τοῦ θανάτου. Ἡ χρῆση *Thanabot* (*Chatbot of the dead, Deadbot*) –ποὺ ἀνήκει στὶς τεχνολογίες τοῦ θανάτου (*Thanatechnologies*)– προσφέρει στοὺς ζῶντες τὴ δυνατότητα «συνομιλίας» μὲ τοὺς νεκροὺς στὴν εἰκονικὴ, ψηφιακὴ ζωὴ καὶ ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς ψηφιακὴ ἢ μοντέρνα νεκρομαντεία. Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ψηφιακῶν δεδομένων τῶν κεκοιμημένων ποὺ ἀποτελοῦν τὸν ψηφιακό τους ἑαυτό, τὴν ψηφιακὴ ψυχὴ τους, μὲ τὸ ὀλόγραμμα, τὸ avatar ἢ τὸ robot τους ὀνομάζεται ψηφιακὴ ἀθανασία ἢ ἀνάσταση. Τὰ παραπάνω φαίνεται νὰ ἐντάσσονται σὲ μία νέα κοσμοαντίληψη, τὴ θρησκεία τῶν δεδομένων, ποὺ προσφέρει ἀπεριόριστες δυνατότητες στοὺς πιστοὺς τῆς μὲ ἀντάλλαγμα τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχό τους.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς συνέπειες ἀπὸ τὴ χρῆση *Thanabot*, οἱ ἔρευνες ἀναφέρονται σὲ θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς. Οἱ τελευταῖες ἀφοροῦν τὴν πνευματικὴ σύγχυση τῶν χρηστῶν, τὴν ἀδυναμία τους νὰ διακρίνουν τὴ ζωὴ ἀπὸ τὸν θάνατο καὶ τὴν παράταση τῆς διάρκειας τοῦ πένθους. Ἐπίσης, γεννοῦν προβληματισμοὺς σχετικὰ μὲ τὴν καταστολὴ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, τὸν ἐγκλωβισμό τοῦ ἀνθρώπου στὸν ὕλικό κόσμο καὶ τὸν

186. S. Parenti, E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, CVL, Editioni Liturgiche, Roma, 2000, 265.3, (248v-249r), σ. 235· *Νεκρώσιμοι καὶ ἐπιμνημόσυνοι ἀκολουθία*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα ¹⁰1999, σ. 83· Φουνοῦλης, *Ἀκολουθία τοῦ Μνημοσύνου*, ὁ.π., σσ. 72-73. Ἡ «Εὐχὴ εἰς πενθοῦντας» ἀποτελεῖ μέρος τῆς «Ἀκολουθίας εἰς ταφὴν ἀβαπτίστου νηπίου χριστιανῶν γονέων» (*Εἰς τὸν ἕκτον* ὑπ' ἀρ. 2716/2001). Βλ. καὶ https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/worship/akolouthia_nipio.htm [7.10.23].

ἐναγκαλισμὸ τοῦ μηδενός. Ὅμως, ἡ μνήμη τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τὸ ψηφιακὸ τοῦ ἀποτύπωμα, τὰ *Data* τοῦ ἀποθηκευμένα καὶ συγχωνευμένα στὴν ὑπερευφυΐα τοῦ Διαδικτύου, ἀλλὰ «ἡ διατήρησή του στὴ μνήμη τοῦ Θεοῦ» ἐν ἀναμονῇ τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

SUMMARY

The return of the dead in virtual-digital life as “psychosomatic resurrection”

By Viktoria Panteri, PhD
National and Kapodistrian University of Athens

In postmodernity, mourning and death constitute the object of the Technologies of death. The mourners’ need for consolation led to the creation of the *Chatbot of the dead* or *Thanabot*. This has given hope to the living of meeting and talking to the dead, but also of their *digital resurrection*. However, this situation has often led the living to confusion between the real and the virtual world, resulting in negative consequences, such as prolonging the experience of mourning, dependence on *Thanabots* and denial of reality. The above are part of a new worldview centered on *Artificial Intelligence* and on the *Internet of Things* where the transcendent is the same with superintelligence. Nevertheless, in the life of the Church no one is lost since each person is part of the Body of Christ. According to the faith of the Church, the Divine Liturgy, the memorial services, prayer and charity work benefit the dead. Their souls are in the hands of the God of the Living, on their way to the Second Coming and the Resurrection of the dead.